

Les produccions de *kálathoi* d'Empúries i la seva difusió mediterrània (segles II-I a.C.)

Maria Josep CONDE i BERDÓS (*)

ABSTRACT

In the opening years of the second century B.C. the workshops situated in Empúries and its surroundings began to produce the most typical vessels of the late Iberian world: the kalathos, «the top hat», which from that moment until just before the beginning of the Empire, became the most exclusive form of painted pottery in North-East Catalonia. The Empurian kalathoi correspond to two chronological phases and stylistically belong to the indigenous ceramic production of the area, which present certain decorative affinities with the kalathoi produced at the same time in New Catalonia. During the second century and the first decades of the first century B.C. They constitute the vast majority of painted Iberian pottery found in extrapeninsular deposits.

Key words: Iberian, pottery, kalathos, Empúries, diffusion.

INTRODUCCIÓ

Entre les diferents produccions de ceràmica ibèrica n'hi ha una que ha atret de manera especial l'atenció dels investigadors. Ens referim a la que fou anomenada per Bosch Gimpera «ceràmica grisa de la costa catalana» i que, posteriorment, a partir dels treballs d'Almagro a Empúries es conegué amb el nom de «grisa emporitana»; alguns estudis dels darrers anys es decanten per anomenar-la senzillament emporitana perquè si bé una gran part de la producció és cuïta a foc reductor, es troben, també, peces cuites amb foc oxidant que en alguns períodes arriben a assolir percentatges ben alts (Nolla, 1982, p. 133; Aquilué et al., 1984, p. 370). Amb els inicis en un moment indeterminat del segle IV a.C., dins de la uniformitat global d'aquests materials hi ha una sèrie de variants que s'escalonen en el temps (Nolla, 1981; Aranegui, 1985; Rodríguez, 1986) i que arriben fins a la primera meitat del segle I d.C. (Nolla, 1980, p. 91).

Aquesta era, fins fa poc, l'única producció ceràmica amb personalitat pròpia reconeguda en el món ibèric del nord-est del Principat; però a partir dels anys setanta, les excavacions dels nivells baix-republicans d'Empúries (Aquilué et al., 1984, pp.367-378) i de Casa Pastors a Girona (Nolla, 1977a), han permès la identificació d'una colla d'artesanes indígenes la vida de les quals pot situar-se globalment entre el 150 i el 50 a.C. Aquestes mostres

tenen totes les característiques d'una producció sistemàtica i, per les similituds que presenten, s'han de considerar, sens dubte, procedents de tallers estretament relacionats (Nolla, 1981 i 1985); entre aquests materials, localitzats també en altres jaciments de la mateixa època de l'àrea gironina, destaca la presència d'un grup de *kálathoi* molt peculiars que constitueixen pràcticament l'única forma de ceràmica ibèrica pintada present en aquests nivells.

Les recerques realitzades amb motiu de la nostra tesi doctoral (Conde, 1990) han donat com a resultat un coneixement més complet d'aquests vasos i del seu àmbit de dispersió, i la identificació d'altres models de *kálathoi* amb una cronologia més antiga que, en la nostra opinió, s'han de considerar, sens dubte, creacions dels mateixos tallers.

Les característiques de tots aquests materials ens han definit quatre conjunts que hem anomenat A 1-4; es tracta de grups que presenten entre ells evidents afinitats estilístiques que han estat, a més, corroborades per les afinitats en la composició de les argiles determinades mitjançant anàlisis, els resultats dels quals es trobaran al final d'aquest treball. Els estudiarem per separat però, a l'hora de comentar-los els agruparem en dos grans blocs (A 1-2 i A 3-4) determinats bàsicament per l'àmbit cronològic que abraça cadascun.

Hi hem inclòs un altre grup (A-5) format per un conjunt de *kálathoi* de mida petita que, tot i que presenten trets comuns amb els anteriors, no ens atrevim a relacionar de manera tan directa amb els tallers emporitans, almenys amb les dades que, fins ara, tenim a la mà.

(*) Universitat de Barcelona.

GRUP A-1

Les pastes

Són d'altíssima qualitat, característica que, com anirem veient, és comuna a tota la ceràmica ibèrica pintada de l'àrea gironina. Les terrisses són fines, depurades, amb desgredant en forma de fines partícules de quars i mica, sovint imperceptibles, i una cuita excel·lent, la qual cosa dona com a resultat unes pastes compactes d'extraordinària duresa, tall vidriós i so metàl·lic. En aquest grup que estudiem en primer lloc, les parets són d'un gruix considerable (fins a 7 o 8 mm) i hi trobem, en ocasions, un tret particular: la presència de petits porus o vacuòls que permeten, quan hi són, distingir-la de les pastes del grup següent.

El color predominant de les argiles és el taronja de vegades bastant intens però no hi manquen els de tonalitats beix que, en alguns casos més esporàdics, es decanten cap al marró. Sempre s'engalben abans de pintar-los i els colors d'aquests recobriments són també taronges en una gran majoria i, en menor proporció, beixos o marrons.

Són vasos amb un aspecte sòlid i pesant, molt característic.

Les formes

L'estructura dels *kálathoi* del grup A-1 és força homogènia com succeeix, també, en els altres grups emporitans; el cos és cilíndric, de parets verticals que, en ocasions, poden corbar-se una mica del mig i oferir un aspecte lleugerament estret o bé bombat; alguns exemplars, molt pocs, tenen tendència troncocònica. Les bases són sempre més o menys còncaves, algunes amb un botó central i la unió de la base i la paret és arrodonida o amb una carena poc marcada. Les vores són horitzontals o molt poc inclinades a la part superior, i a la inferior també horitzontals o bé obliqües; en aquest darrer cas la secció presenta una forma triangular que apareixerà gairebé exclusivament en els *kálathoi* del grup A-2. No porten mai nanses.

Són vasos de mides mitjanes o petites amb alçades que oscil·len entre els 15,5 i els 26 cm, diàmetre extern de les vores entre 18,5 i 27 cm i diàmetre de les bases entre 12 i 21,5 cm; l'amplada mitjana de les vores ultrapassa lleugerament els 2 cm.

Les decoracions

S'efectuen sempre després de la cuita al damunt de l'engalba i es limiten a pocs i senzills motius geomètrics que hem reproduït a la figura 3.

La decoració de la paret s'estructura sempre en dos frisos delimitats per bandes horitzontals agrupades en nombre d'una a tres (gairebé mai són dues) i a cada un dels frisos, penjant de les bandes superiors, es distribueixen sèries de semicercles concèntrics, bé a tocar els uns als altres, bé intercalant-hi, sovint, sèries de línies paral·leles rectes o ondulades formant cabellera en direcció vertical. A vegades trobem en un fris una sola cabellera que té com a finalitat omplir un buit entre les sèries de semicercles quan no n'hi cap una altra de sencera; també succeeix a l'inrevés i en un fris amb alternança dels dos motius podem trobar-hi dues sèries de semicercles juntes quan el cicle decoratiu

s'acaba i l'espai que queda és massa ample per omplir-lo amb una cabellera. En aquests espais sobrers s'hi pinten també, en ocasions, segments concèntrics; aquest cas, poc freqüent en els grups A-1 i A-2, s'utilitzarà molt en els grups més tardans.

Pel traçat d'aquests motius s'emprava un mateix pinzell de moltes puntes (generalment entre 8 i 12) de diferent gruix que es feia servir, també, per decorar les vores amb sèries de trets perpendiculars a l'eix del vas.

Tret d'un sol cas en què els motius s'han realitzat en blanc (fig. 1, 2), el color de la pintura és sempre vermell vinós, a vegades de tonalitats molt fosques, tot i que la gamma de tons varia segons el color de l'argila i de l'engalba.

Cronologia

Entre els materials provinents de les excavacions dels darrers anys d'Empúries, aquests *kálathoi* es troben sempre en nivells de la primera meitat del segle II a.C. i pels volts del 150 a.C., com hem pogut comprovar amb la revisió del fons del Museu Monogràfic i amb la consulta de les publicacions corresponents (Aquilué et al., 1984, p. 290, fig. 116, 10; p. 431, fig. 149, 12; Sanmartí & Nolla, 1986, p. 93, fig. 13, 6; p. 97, fig. 21, 16; p. 100, fig. 28, 8). Tot i que el material no hi és gaire abundant, hi ha, en canvi, gran quantitat de fragments en el fons de les antigues excavacions d'Emili Gandia, a les quals pertanyen, també, els vasos restaurats que reproduïm a la figura 1, 1-5.

Tenim, també, altres troballes que ens proporcionen cronologies dins del segle II a.C.: un fragment de vora i paret trobat a la nau de Na Guardis, a Mallorca, amb un carregament que permet establir la data del naufragi entre el 150 i el 130 a.C. (Guerrero, 1984, pp. 62 i 85, fig. 24, 1), la meitat inferior d'un vas aparegut a la tomba 288 de la necròpolis d'El Cigarralejo, a Mula (Cuadrado, 1987, p. 497, fig. 216, 1) i un vas sencer procedent de la tomba 13 d'El Cabecico del Tesoro, a Verdolay (fig. 2, 7), aquests dos darrers utilitzats com a urnes funeràries i acompanyats d'ungüentaris fusiformes del tipus B VI de Cuadrado, característics de la primera meitat del segle II a.C. (Cuadrado, 1987, p. 497).

El fragment procedent de la localitat de Bram, al Llenguadoc, (Passelac, 1972, fig. 15, 2) (fig. 9, 6), s'insereix en un context datable pels volts del 150 a.C.⁽¹⁾ i el trobat a l'*oppidum* des Baou de Saint-Marcel, prop de Marsella (Guichard & Rayssiguier, 1988, p. 87, fig. 14, 190) correspon a la segona meitat del segle II a.C.

El vas decorat amb pintura blanca (Conde, en premsa) (fig. 1, 2), hem de situar-lo dins de la primera meitat del segle II a.C. i, possiblement, a les primeres dècades ja que aquest tipus de decoració, típica de la zona empordanesa, sembla que no ultrapassa l'inici d'aquest segle. La pintura del nostre «barret de copa» té un aspecte diluït i una qualitat poc consistent, característiques pròpies de la darrera fase d'aquesta tradició decorativa (Martín, 1978; Maluquer et al., 1984, pp. 47-53, lams. 46-50).

Creiem que aquestes dates ens permeten arribar a la conclusió que la producció dels *kálathoi* del grup A-1 s'inicià a la primera meitat del segle II a.C., segurament ja abans d'acabar el primer quart, i continuà durant les dècades

⁽¹⁾ Segons comunicació personal de M. Passelac.

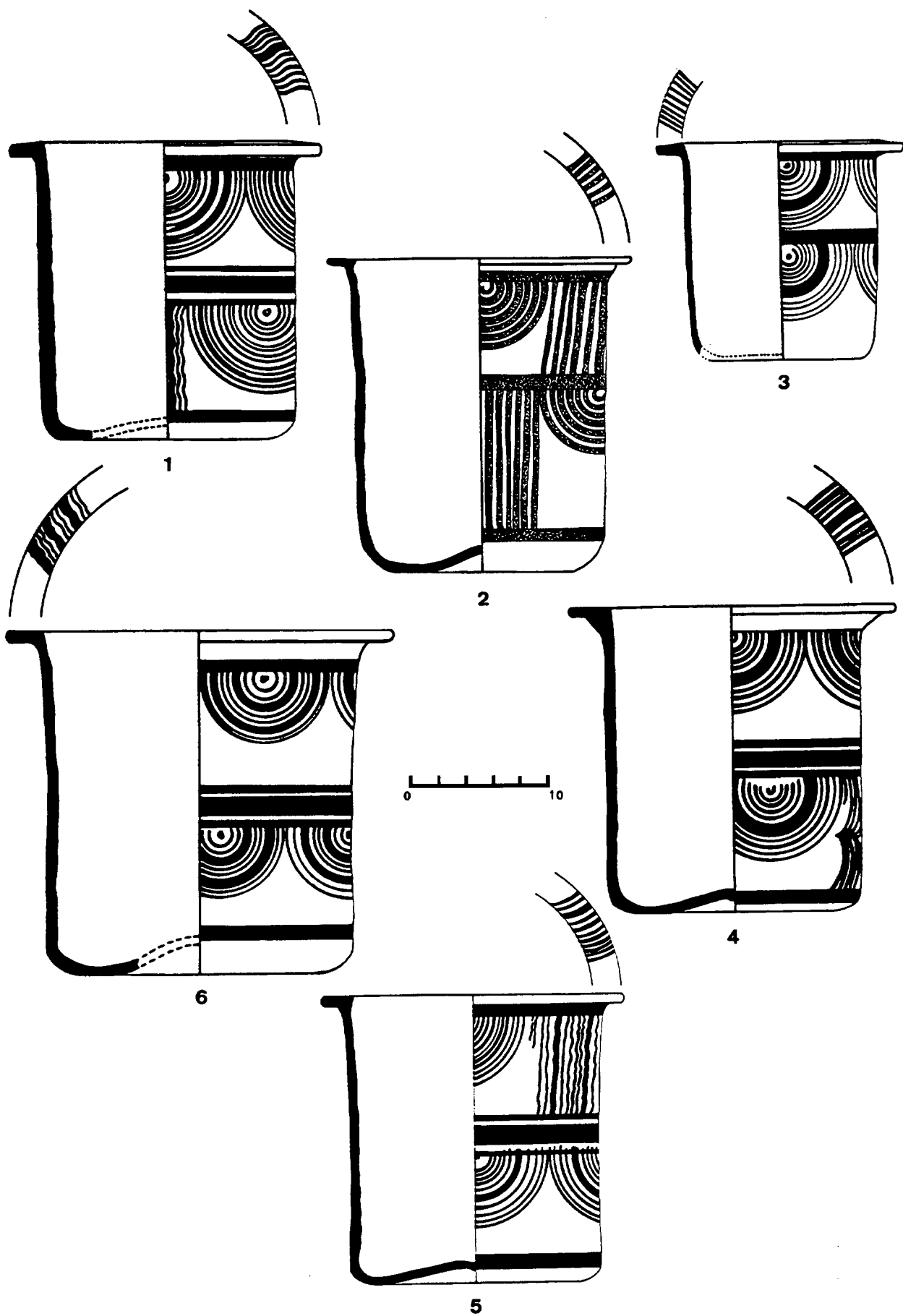

Fig. 1.- Grup A-1: 1, 2 i 4) Empúries (Museu Arqueològic de Barcelona); 3) Empúries (Museu Monogràfic); 5) Empúries (Museu de Sant Pere de Galligants de Girona); 6) Ullastret (Museu Monogràfic).

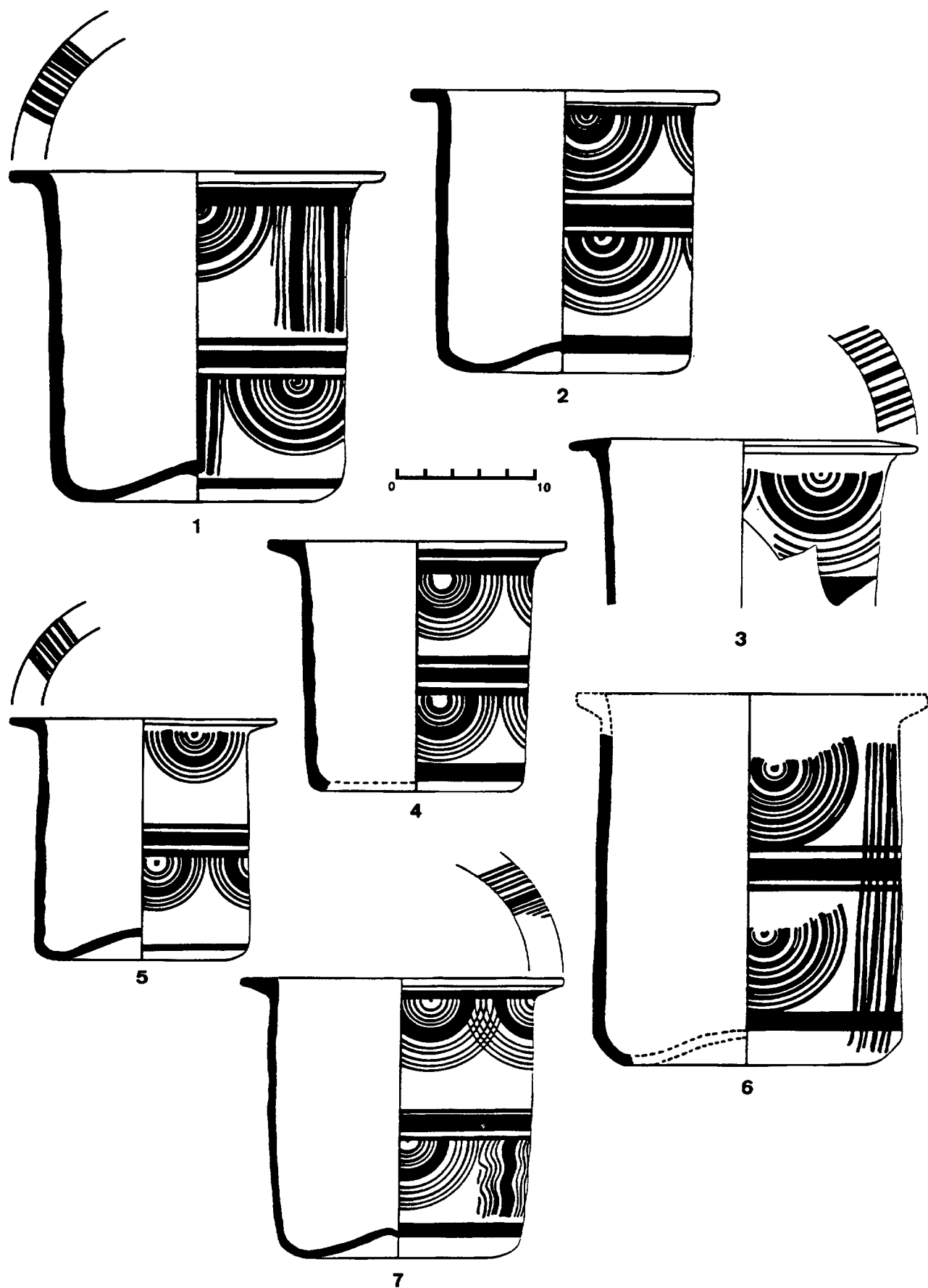

Fig. 2.- Grup A-1: 1, 2 i 5) Castellet de Banyoles (Museu Comarcal de Reus); 3) Mas Boscà (col.lecció Aznar); 4) Tarragona (Servei d'Arqueologia); 6) Ensérune (Musée Monographique); 7) Cabecico del Tesoro (Museo de Murcia).

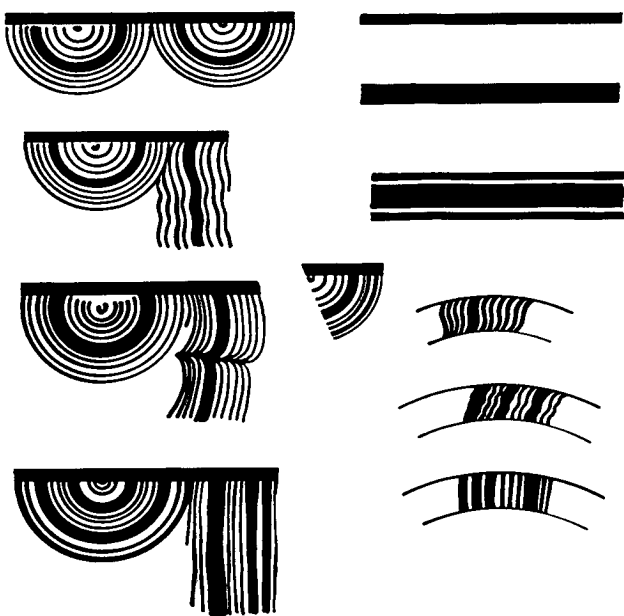

Fig. 3.- Motius decoratius del grup A-1.

centrals d'aquesta centúria, acabant, possiblement, vers l'inici del darrer quart de segle quan, com veurem, inunden el mercat les produccions dels grups A-3 i A-4.

GRUP A-2

Les pastes

Són, com ja hem comentat, molt semblants a les del grup A-1, sobretot pel que fa al gruix de les parets, i, fins i tot, sobrepasant-lo en arribar a assolir gairebé un cm de gruixària; en general, tenen el tacte molt més vidriós i un aspecte igualment sòlid i pesant.

En els colors de les terrisses hi ha un notable predomini dels marrons, seguits dels taronges i beix amb tota una gamma de tons intermedis i hi és força freqüent el tipus anomenat de «sandvitx». Les engalbes tenen les mateixes tonalitats, també amb una important presència de marrons o taronja-marrons.

Les formes

Corresponen a estructures similars a les descrites anteriorment per al grup A-1: la majoria tenen el cos cilíndric, amb parets rectes o lleugerament reentrants amb un petit percentatge de tendència troncocònica; no tenen mai forma bombada. La vora més freqüent és la que té la part superior horitzontal o una mica caiguda i la inferior inclinada, oferint, en conseqüència, el tall triangular; sovint són un xic engruixides a l'interior o tenen a sota una petita motllura; esporàdicament trobem vores amb les dues superfícies paral·leles, forma, com hem vist, característica del grup A-1. Els fons són, també, alçats, sovint amb un botó central i s'ajunten amb la paret en forma arrodonida o amb una carena.

Una característica peculiar d'aquest grup, que no trobem mai a cap dels altres grups emporitans, és la presència de nanses, que hi són, a més, solament en els vasos amb uns certs trets decoratius que comentarem en l'apartat següent.

Són nanses d'una o dues tiges, de secció circular i van sempre col·locades horitzontalment i enganxades a la paret del vas a sota de la vora.

En general, són peces no massa grosses que amiden entre 23 i 27 cm d'alçària, diàmetre extern de les vores entre 25 i 28 cm i diàmetre de les bases entre 20 i 25 cm, si exceptuem un parell d'exemplars de mides excepcionals sobre els quals tornarem més endavant. L'amplada de les vores oscil·la al voltant dels 3 cm.

Les decoracions

Constitueixen el principal element diferenciador, més que pels motius en si (figs. 12-13), per l'organització que prenen damunt de la superfície del vas que és sempre exactament igual, només amb les variants lògiques que es deriven del traçat dels temes. L'esquema és sempre el mateix: sèries de semicercles concèntrics penjant de sota la vora, alternant amb cabelleres ondulades en direcció vertical i a l'espai buit que es forma a sota dels semicercles, sèries d'ondes paral·leles horitzontals; la zona inferior es decora amb sèries de semicercles concèntrics a tocar els uns als altres. Tots aquests motius hi són traçats, encara, amb un pinzell de moltes puntes de diferent gruix.

D'aquesta manera la decoració queda organitzada en frisos que, de vegades, se separen mitjançant bandes paral·leles horitzontals en nombre d'1 a 3 i és només al damunt d'alguns dels vasos que duen els frisos delimitats per bandes on trobem les nanses que hem descrit, decorades normalment amb una cabellera vertical.

A les vores s'hi pinten gairebé exclusivament «dents de llop» grosses i els altres motius reflectits a la figura 13 hi són representats molt poques vegades; a les vores d'alguns exemplars hi comença a aparèixer un tema que serà característic dels grups posteriors, consistent en sèries de semicercles concèntrics que, de vegades, es dibuixen seguits omplint tota la vora o bé s'organitzen en quatre sèries oposades dues a dues.

El color de la pintura és vermell vinós, en general, de tons molt foscos que tendeixen al granat o al marró.

Cronologia

Com s'ha vist en els apartats precedents, els *kálathoi* del grup A-2 es poden diferenciar en dos conjunts definits per una sèrie de trets estructurals i decoratius: d'un cantó, tenim els exemplars en els quals els frisos es delimiten amb bandes horitzontals que són els que gairebé sempre van provistos de nanses (figs. 4, 5 i 7,4) i de l'altre, els que no presenten separació entre els dos frisos, no porten mai nanses i, sovint, són una mica més petits (fig. 6 i 7,1 a 3). Tot i que hem intentat trobar alguna diferència cronològica entre els dos tipus, les dades que tenim fins ara indiquen una producció sincrònica. Anem a veure, per tant, les troballes que s'insereixen en contextos que, en major o menor grau, es poden datar amb precisió.

Començant pels materials d'Empúries que, gràcies als treballs recents abans esmentats, són sempre un punt de toc segur, veiem que aquests *kálathoi* es troben en estrats corresponents a la primera meitat del segle II a.C. i els fragments publicats se situen més aviat a prop del 150 a.C. (Aquilué et al., 1984, p. 157, fig. 91,1; p. 290, fig. 117,12 i fig. 118,25; p. 430, fig. 147,3 i fig. 154,6; Sanmartí et al., 1983-1984, p. 133, fig. 30,8). Igual que passa amb el grup

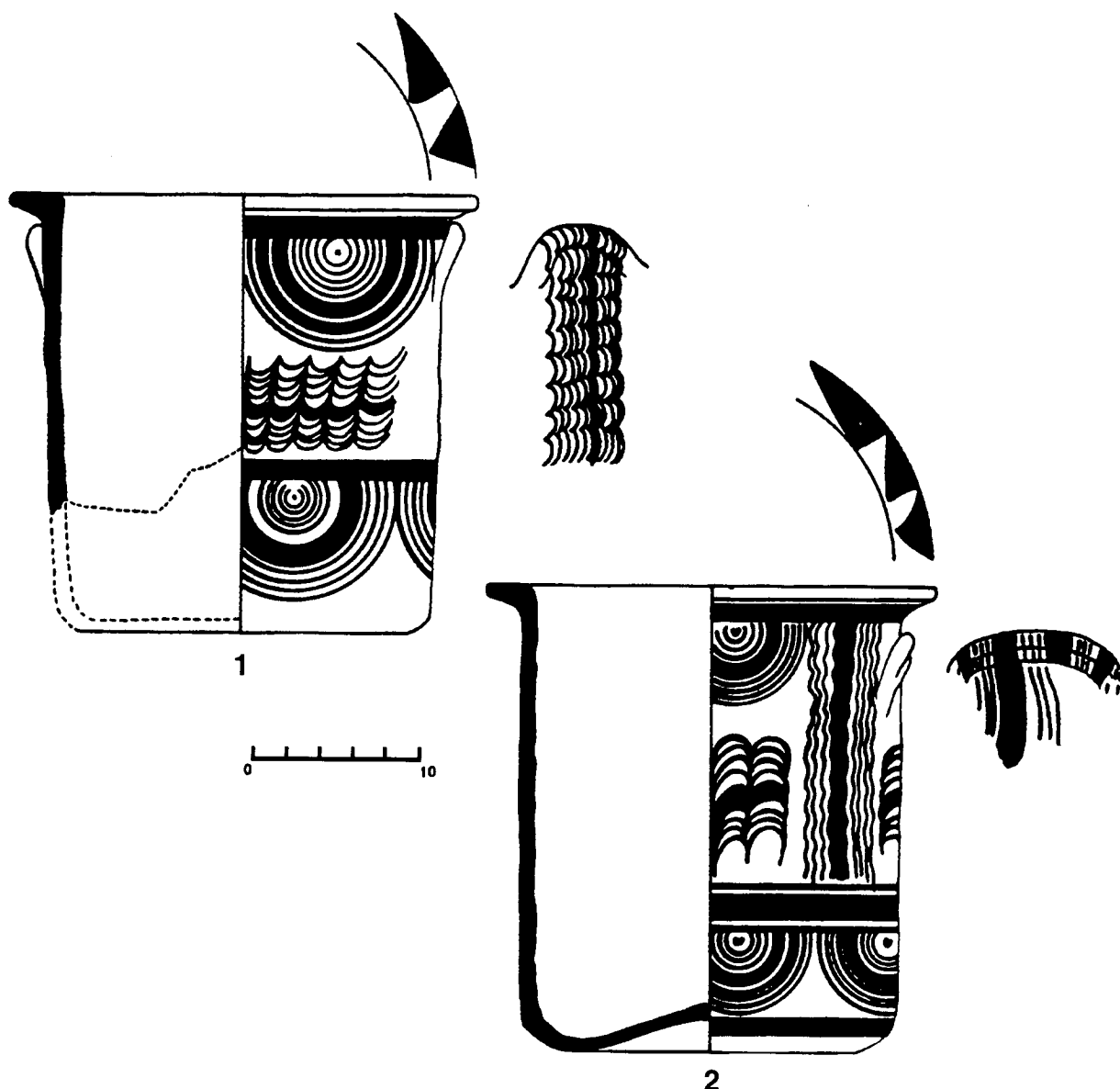

Fig. 4.- Grup A-2: 1) Empúries (Museu Arqueològic de Barcelona); 2) Ensérune (Musée Monographique).

A-1, els fragments no són massa nombrosos però sí que n'hi ha gran quantitat entre els materials provinents de treballs antics (fig. 4,1 i fig. 8).

No en trobem, en canvi, ni un bocí, ni d'aquest grup ni de l'anterior, entre els conjunts corresponents al moment de fundació de la ciutat romana entorn del 100 a.C., ni tampoc en els nivells inferiors de Casa Pastors, a Girona, datats en un moment aproximat entre els anys 80/70 a.C. (Nolla, 1977 a, p. 959).

N'hi ha tres exemplars a la necròpolis d'El Cigarralejo que aparegueren a les tombes 198, 240 i 479 utilitzats com a urnes funeràries; el de la tomba 198 anava acompanyat d'un conjunt de materials datables a la fi del segle II a.C. (Cuadrado, 1987, p.354, fig. 144,7) i a la 240, tot i que no hi aparegueren elements de datació concrets, cal assenyalar-hi la presència d'una gerreta de ceràmica grisa emporitana que, per les seves característiques sembla correspondre al segle II a.C. (Cuadrado, 1987, p. 430, fig. 184,1; Nolla, 1982, p. 135; Aranegui, 1985, p. 108). El tercer exemplar d'aquesta necròpolis (fig. 7,3) correspon a la tomba 479, encara no publicada, i en la descripció del conjunt funerari

constava la presència de dos gobelets de parets fines (no s'especificaven les formes) que ens donen, si més no, una data a partir de mitjan segle II a.C.

A les necròpolis del sud-est de la península, tenim encara un altre vas trobat a la tomba 316 d'El Cabecico del Tesoro, a Verdolay (Nieto, 1947, lám. XII) (fig. 7,1), fet servir, com els altres, d'urna, que ens proporciona una datació concreta ja que en la mateixa tomba hi aparegué, a més d'un altre *barret de copa* que hem inclòs en el grup A-5, una pàtera de campaniana A, forma 55 de Lamboglia, una tasseta umbilicada, un ungüentari fusiforme, un fragment de pebeter o cap de Tànit i diverses peces decorades amb l'estil d'Elx-Arxena; és un conjunt que creiem que pot situar-se a la meitat del segle II a.C.

Un fragment trobat als nivells fundacionals de *Valentia* s'ha de datar amb posterioritat al 138 a.C. (Ribera, 1983, pp. 103-104, fig. 12,1); es tracta, creiem, d'una peça tardana que presenta a la vora el motiu de semicercles concèntrics característics de les produccions posteriors, cosa que ens dóna un argument exclusivament tipològic, però, certament significatiu, del parentiu entre aquests grups.

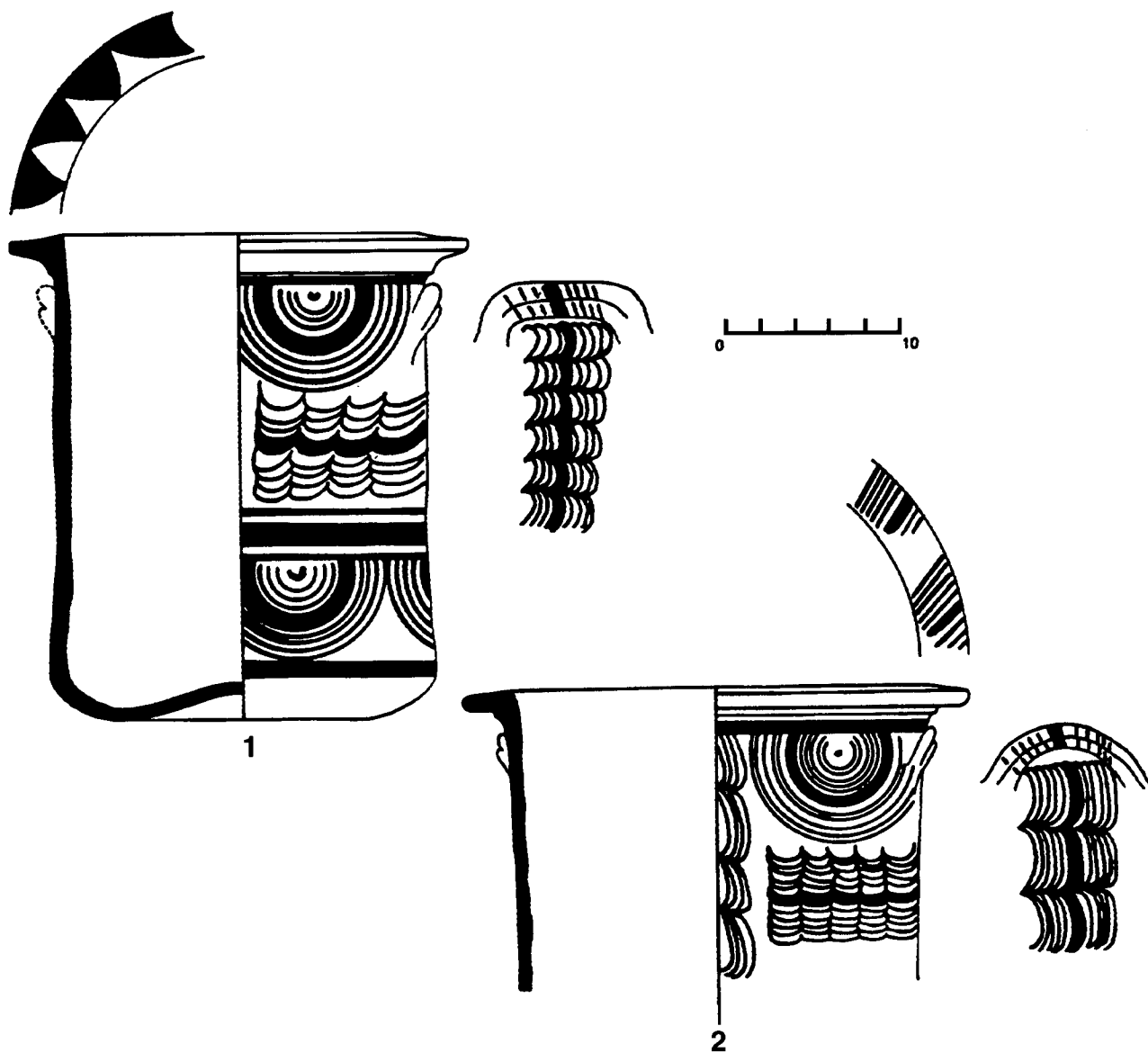

Fig. 5.- Grup A-2: 1) Mas Castellà (Museu de Vilafranca); 2) Sant Miquel de Sorba (Museu Diocesà i Comarcal de Solsona).

També al sud de França disposem d'algunes cronologies; en tenim un exemplar sencer aparegut a les excavacions que es realitzaren l'any 1982 a la ciutat de Narbona (fig. 6,1); és un exemplar molt rodat i amb senyals d'haver tingut una llarga fase d'utilització (s'hi aprecien set forats de reparació) que es va trobar relacionat amb dues sítules carenades de bronze, àmfores Dressel 1, campaniana A tardana i una petita gerreta grisa emporitana de la forma 7 d'Aranegui (1985, p. 110), materials que ens donen una data pels volts de l'any 100 a.C.⁽²⁾ N'hi ha també algun fragment a l'*oppidum* des Baou de Saint-Marcel, a Marsella (Guichard & Rayssiguier, 1988, p. 87, fig. 14,191), amb la cronologia abans esmentada.

A la península Itàlica ens cal comentar dos fragments trobats entre els materials de l'estrat VI d'*Albintimilium*. El primer (fig. 9,2) correspon a dos fragments publicats per Lamboglia provinents de diferents nivells (Lamboglia, 1954, p. 91, fig. 4,5; p. 99, fig. 9,7) que abasten, cronològicament, del 120 al 80 a.C.; l'altre (fig. 9,4) és un fragment inèdit que vàrem trobar en una de les caixes dels

magatzems de Ventimiglia on constava com a corresponent a l'estrat VIB que Lamboglia situà al segle II a.C.

Per acabar, al nord d'Àfrica tenim dos jaciments que ens proporcionen dades d'interès: els dos fragments d'Hipona, apareguts en un context de la segona meitat del segle II a.C. (Morel, 1967, pp. 124-126) i, sobretot, un vas gairebé sencer i altres fragments (Ferron & Pinard, 1960-1961, pp. 135-136, làms. LVIII, LIX; Lancel, 1982, figs. 61,d i 86) trobats al turó de Byrsa, a Cartago, que mereixen especial atenció ja que als nivells de la primera meitat del segle II a.C. d'Empúries s'hi ha trobat, així mateix, ceràmica de vernís negre corresponent a les produccions de Cartago que acaben, probablement amb la Tercera Guerra Púnica (Aquilué et al., 1984, pp. 290 i 430).

Per tot el que hem exposat, creiem que podem emmarcar la fabricació dels *kálathoi* d'aquest grup en un període que abastaria principalment el segon i tercer quart del segle II a.C. La nostra opinió és que els anys de màxima producció serien pels volts del 150 a.C., com semblen indicar la majoria de les troballes ja que tots els apareguts en contextos propers al pas del segle II al I a.C., són peces que, per les seves circumstàncies (estat de conservació, lloc de troballa), evidencien un llarg període d'utilització.

⁽²⁾ Segons comunicació personal d'Y. Solier.

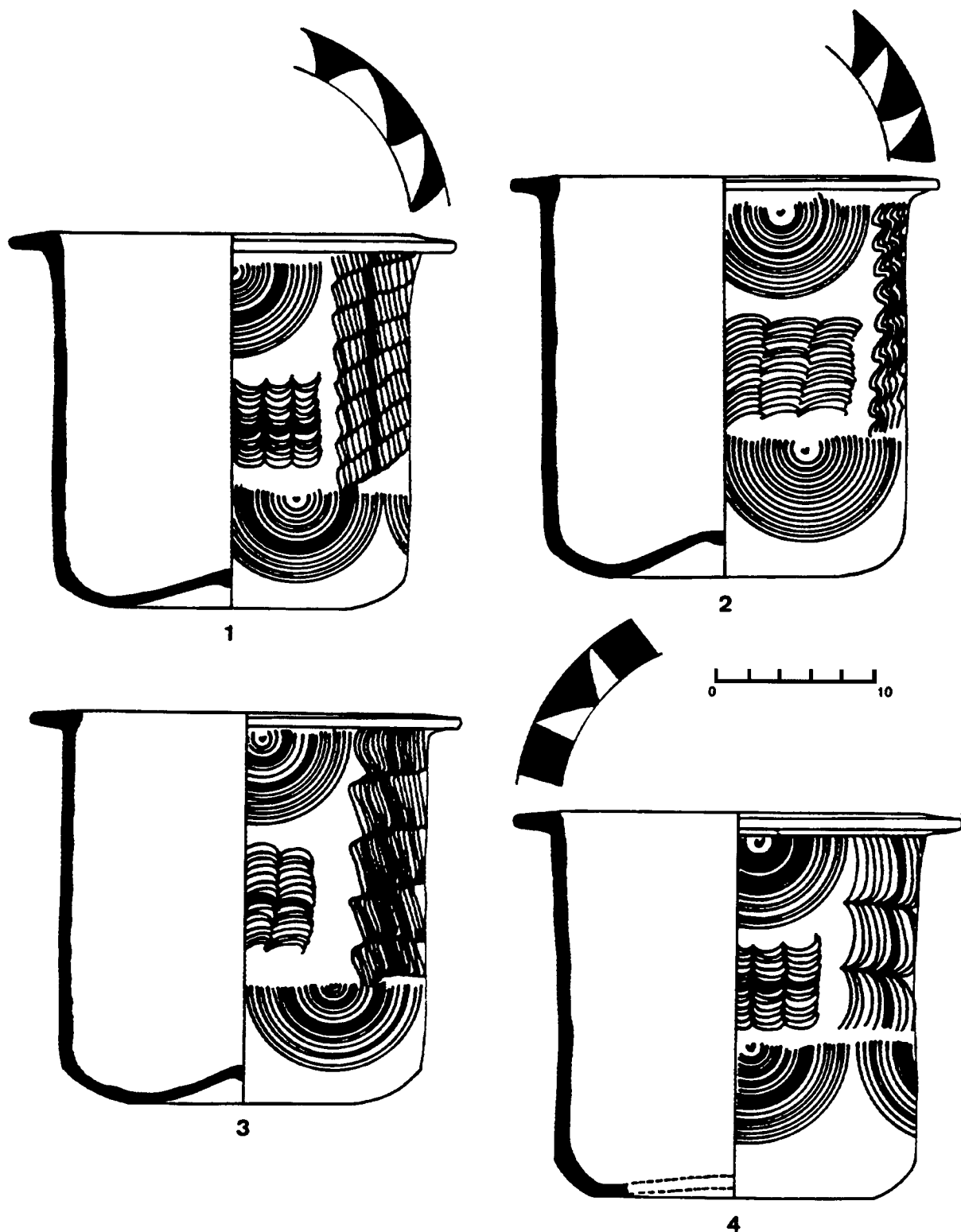

Fig. 6.- Grup A-2: 1) Narbona (Musée Archéologique); 2) Castiglioncello (Museo Archeologico di Firenze); 3) Belora (Museo di Livorno); 4) Ensérune (Musée Monographique).

GRUPS A-1 i A-2

Context

Tal i com hem vist a les pàgines precedents, es tracta de dues produccions sincròniques que ocupen la major part del segle II a.C. i que, per tant, van inserides en els mateixos contextos; tot i que no són gaires els exemplars trobats en

conjunts tancats o que puguin relacionar-se amb seguretat, hi ha alguns materials que apareixen amb una certa freqüència associats amb aquests *kálathoi*.

Entre la ceràmica de vernís negre destaquem, sobretot, les campanianes del tipus A amb presència de les formes Lamboglia 23, 26, 27, 28, 31, 33b, 34, 36 i 55 i Morel 68b o c, que es daten dins del segle II a.C. i la majoria són característiques de la primera meitat (Sanmartí, 1978, p.

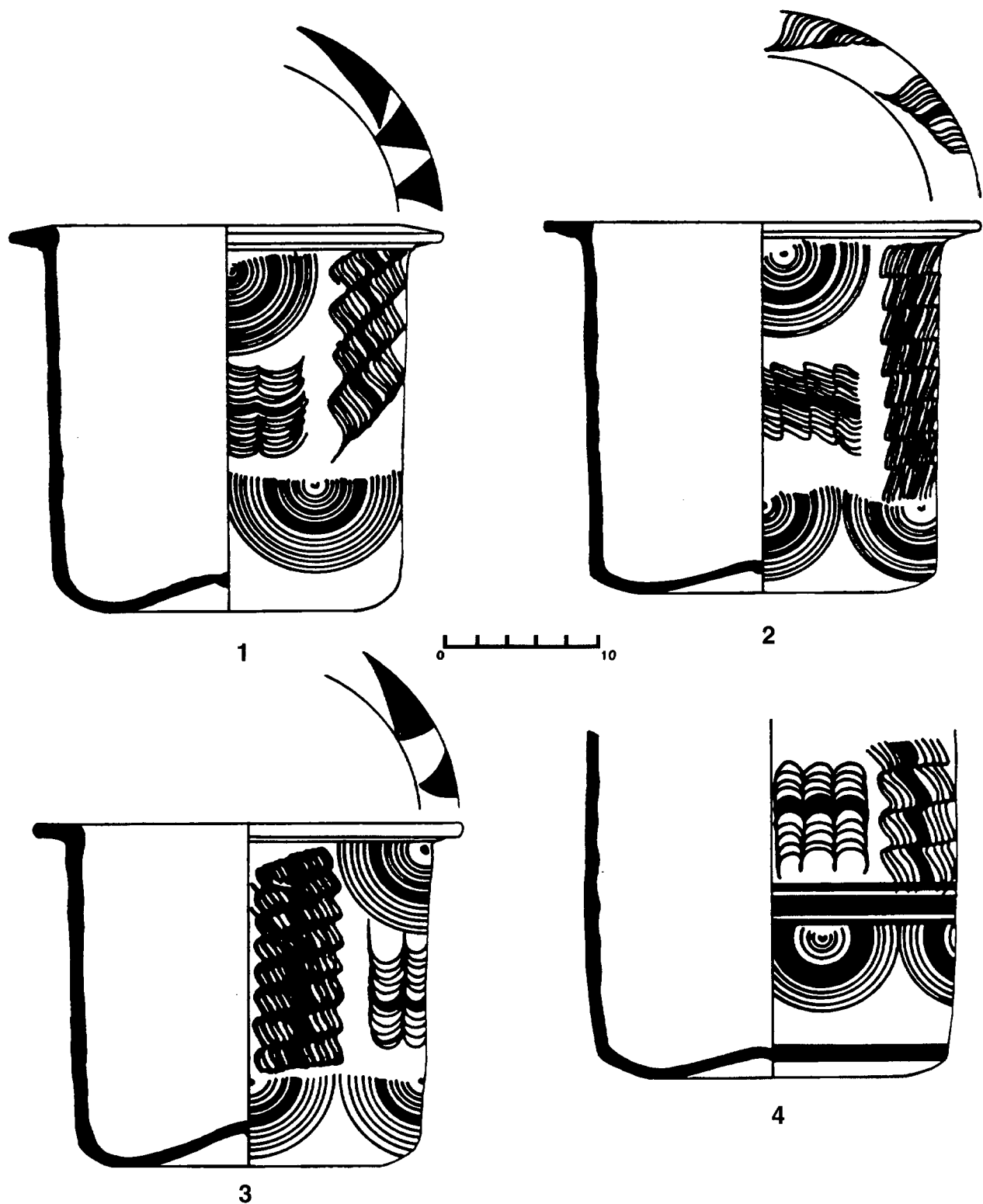

Fig. 7.- Grup A-2: 1) Cabecico del Tesoro (Museo de Murcia); 2) La Hacienda de Mollà (Museu d'Elx); 3) El Cigarralejo (Mula); 4) Tarragona (Servei d'Arqueologia).

168), així com les produccions nord-africanes esmentades.

Pel que fa a les àmfores hi trobem abundància de greco-itàliques i també hi són representades les púniques amb alguns exemplars ebussitans.

Hi ha absència gairebé total de campaniana B i àmfora Dressel 1 ⁽³⁾, tot i que en alguns estrats emporitans amb material del grup A-2 en comença a aparèixer algun fragment corresponent als models antics.

Un element que trobem freqüentment relacionat amb aquests *kálathoi* són els ungüentaris fusiformes i a gairebé tots els contextos hi ha ceràmica emporitana, bàsicament

⁽³⁾ Tret del conjunt de Narbona que, com hem dit, correspon als volts del 100 a.C., data en què, per les evidències dels jaciments gironins, creiem que els productes d'aquest grup havien deixat de fabricar-se.

bicònics d'una nansa amb motlures circulars i bols de carena alta arrodonida.

Finalment creiem que és important assenyalar que a la tomba 316 de la necròpolis d'El Cabecico del Tesoro i a la 288 d'El Cigarralejo, ambdues a la província de Múrcia, aquests *kálathoi* coincideixen amb vasos amb decoració de la fase plena de l'estil d'Elx-Arxena.

Comentari

Els *barrets de copa* A-1 i A-2 són les primeres produccions de *kálathoi* que trobem en abundància al nord-est del Principat ja que algunes troballes més antigues són molt esporàdiques i responen a models procedents d'altres àrees (Castillo, 1943, fig. 11 i 47; Rodríguez et al., 1984, p. 34, fig. 33).

Les característiques de cadascun dels grups que acabem de definir, tot i que coincideixen en molts aspectes, ens permeten distingir-los amb facilitat quan es tracta de peces senceres o conservades en una part important; en canvi, quan disposem només de fragments petits resulta, a cops, difícil distingir entre l'un i l'altre ja que els motius decoratius són molt senzills i la majoria comuns a ambdós grups, i també és molt semblant l'aspecte i la textura de les terrisses. La diferència més accentuada rau en la distribució de l'esquema decoratiu i en els motius que es pinten damunt de les vores, tret, aquest, que resulta un element important d'identificació.

Per aquestes circumstàncies i pel fet que els dos grups abracen, a més, el mateix àmbit cronològic, els hem reunit en un mateix mapa de distribució (fig. 14) en el qual es reflecteix l'amplitud geogràfica que assolí la producció.

Finalment cal que fem algunes consideracions entorn del tema de la seva procedència. Les terrisses d'aquests primers *kálathoi* emporitans són, com ja s'ha dit a l'apartat corresponent, duríssimes i vidrioses i de parets gruixudes, cosa que permet identificar fàcilment la producció. Si hi afegim, a més, les afinitats compositives que presenten les argiles amb les de les produccions més tardanes de ceràmica ibèrica pintada del nord-est i la gran quantitat de material trobat als magatzems del Museu Monogràfic d'Empúries, especialment els fons de l'antiga reserva Gandia, podem afirmar que un percentatge molt alt dels *kálathoi* que hem localitzat varen ser fabricats en aquesta àrea. Ara bé, hi ha una sèrie de peces que tot i que presenten l'esquema decoratiu característic, tant per l'estructura com per la qualitat de la pasta, s'aparten de la tònica general de la producció; així succeeix, per exemple, amb dos vasos procedents de Ruscino (Guérin, 1986, p. 54, fig. 10) i de Castiglioncello (Lamboglia, 1954, pp. 123-124, figs. 50-52) (fig. 11), que tenen, a més, una grandària molt per sobre de la normal i també amb uns quants apareguts a jaciments de la Laietània (fig. 10) la qual cosa fa pensar en l'existència d'altres centres de producció. Si considerem, a més, que els motius i esquemes geomètrics utilitzats a Empúries són els mateixos que trobem al damunt d'alguns *kálathoi* de Fontscaldes ⁽⁴⁾ és clar que estem parlant d'un estil decoratiu en boga als tallers catalans durant els anys centrals del segle II a.C. Un altre d'aquests tallers força important degué estar situat a algun punt de la Laietània com sembla indicar la intensitat de troballes que reflecteix el mapa de la fig. 14.

⁽⁴⁾ Per les característiques de la ceràmica ibèrica de Fontscaldes, vegeu Lafuente, 1989; Conde, a *Fonaments*, 9, en premsa.

Fig. 8.- Grup A-2: Empúries (Museu Monogràfic).

GRUP A-3

Les pastes

És l'element més característic d'aquesta producció que permet d'identificar-la ràpidament ja que, si bé conserva l'alta qualitat de les terrisses dels dos primers grups, les parets, en canvi, són molt primes. Això els dona un aspecte delicat i molt bonic. Són pastes dures, uniformes, compactes i molt ben depurades, amb una cuita excel·lent i parets exteriorment polides (Aquilué et al., 1984, p. 374) que tenen una gran similitud amb les ceràmiques emporitanes i també amb altres produccions de la mateixa època a aquesta àrea. El tall és vidriós i el desgredant apareix, bàsicament, en forma de petitíssimes partícules de mica i, ocasionalment, també de quars; es tracta de vasos molt lleugers que en colpejar-los emeten un so clar, gairebé podríem dir musical.

En els colors hi predominen, de bon tros, els ataronjats, del vermellós fins als que s'acosten a la gamma de beixos, amb alguns exemplars que podríem qualificar de rosats; també dins dels beixos hi trobem tota una gamma de tons que van dels marrons fins als groguencs, i cal esmentar-ne uns quants que presenten coloració grisa i que seran comentats a part. Van sempre engalbats i els colors d'aquests recobriments són els mateixos que hem descrit en el cas de les pastes, també amb un predomini d'una variada gamma de taronges.

Les formes

Tenen una gran homogeneïtat, tant en el conjunt com en els diferents elements considerats aïlladament, de manera que resulta difícil diferenciar-ne variants: són peces de perfil troncocònic, amb parets lleugerament bombades,

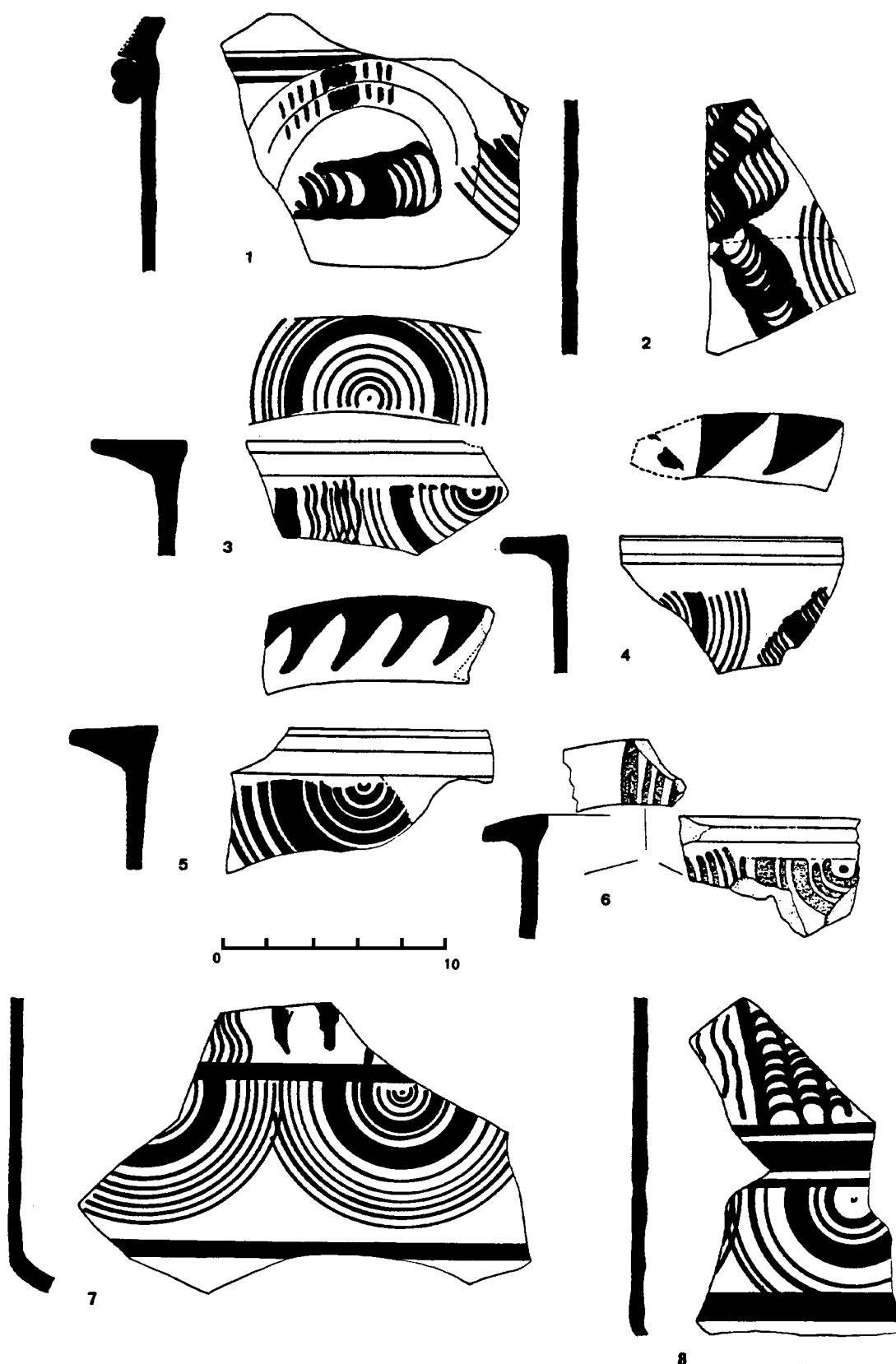

Fig. 9.- Grup A-1: 6) Bram, segons Passelac, 1972, fig. 15,2) (Centre Archéologique de Castelnaudary). Grup A-2: 1,5) Turó de Can Olivé (Col.lecció Aznar); 2 i 4) Albintimilium (Istituto di Studi Liguri); 3) Cayla (Mailhac); 7) Can Galvany (Museu de Granollers); 8) Mas Boscà (Col.lecció Aznar).

vores estretes i inclinades una mica reentrants i fons alçats amb superfície de repòs arrodonida o esporàdicament plans; les úniques variacions apreciables són de detall: les parets més o menys corbes, la major o menor inclinació de les vores (n'hi ha un petit percentatge d'horizontals que

conserven, però, idèntica estructura).

En canvi, les mides tenen una gran varietat que oscil·la entre els 8 i 29 cm d'altura i els 14 i 31 cm de diàmetre exterior de la vora, tot i que n'hi ha majoria de dimensions mitjanes, entre 15 i 23 cm d'alçada i 18 i 27 cm de diàmetre.

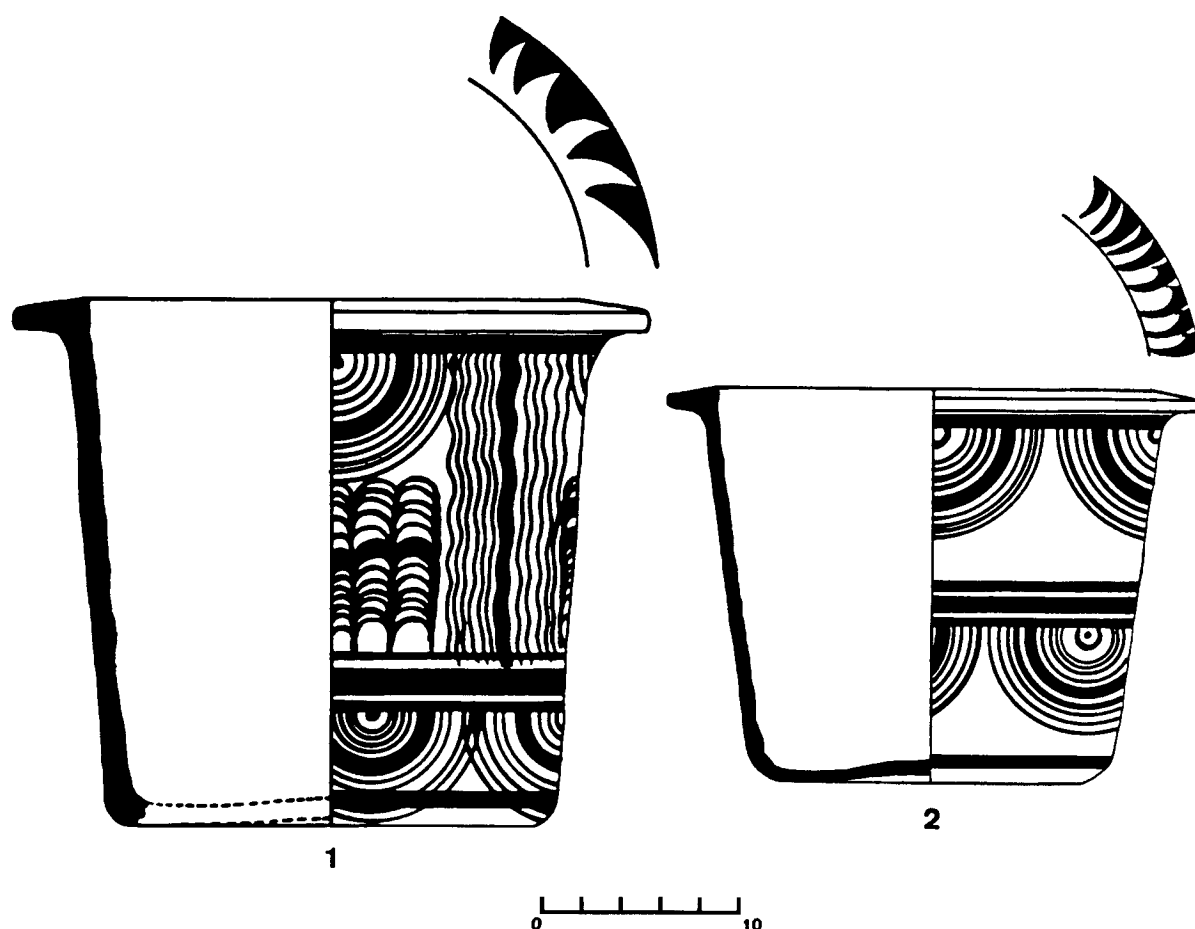

Fig. 10.- Grup A-1: 2) Rubí (Museu Arqueològic de Barcelona). Grup A-2: 1) Puig Castellar (Museu de Santa Coloma de Gramenet).

L'amplada de les vores fluctua al voltant dels 2 cm.

No duen mai nanses, característica destacada de tota la producció tardana de *kálathoi* del nord-est de Catalunya.

Les decoracions

Continuen la tradició de les produccions anteriors i, com ja hem assenyalat, responen a la tradició decorativa ibèrica comuna a l'àmbit català en el segle II a.C. Com es pot veure en la figura 19, hi trobem motius en semicercles i segments concèntrics, cabelleres ondulades verticals i ondes paral·leles horitzontals, distribuïts en un perfecte equilibri entre la mida del vas i la composició decorativa que sempre és senzilla en les peces petites i molt més elaborada en les grosses.

Entre les característiques decoratives d'aquests *kálathoi* cal destacar, en el cos, l'absència, ara total, de bandes horitzontals; no n'hem trobat cap que en porti, ni tan sols els que, per la seva grandària, tenen la decoració organitzada en dos frisos. Una altra característica important és que a sobre de les vores desapareixen completament les *dents de llop* i hi trobem exclusivament dos motius: bastonets paral·lels, perpendiculars a l'eix del vas, en els exemplars petits o mitjans, i semicercles concèntrics generalment distribuïts en quatre sèries, en els grossos.

No obstant això, creiem que l'aspecte decoratiu més notable, que inclou tant aquest grup com el següent, és que, si bé es continuen realitzant els motius amb un pinzell múltiple, aquest sempre té les puntes iguals i desapareixen del tot els traços més gruixuts intercalats entre d'altres de

més prims. Això dóna a les decoracions un aspecte completament diferent de les anteriors i constitueix un altre tret important d'identificació.

En la pintura hi predominen els vermells de tons clars, ataronjats, rosats i beixos i és poc freqüent el to vinós típic de les produccions anteriors. Les engalbes que serveixen de suport a la decoració també presenten una variada gamma de tons i decideixen, en última instància, el to definitiu que agafarà la pintura; alguns exemplars es varen preparar amb una engalba blanca, espessa i consistent, tal i com trobem en altres produccions de la mateixa època en aquesta àrea (Nolla, 1981).

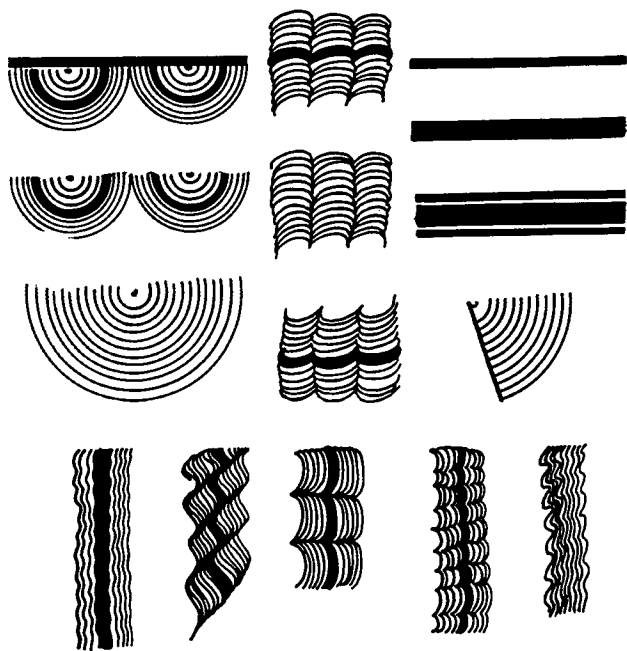
Els *kálathoi* grisos

Ens referim a una sèrie de peces atribuïbles, sens dubte, per les seves característiques, al grup A-3, que presenten terrisses de color gris més o menys intens, obtingut mitjançant una cuita a foc reductor. Tot i essent aquesta una tècnica comuna a l'àrea ibèrica, és l'única vegada que la trobem utilitzada en la forma *kálathos* de manera, podríem dir, sistemàtica, car si bé representen un conjunt minoritari dins de les produccions d'aquest grup sembla que arriben a assolir un nivell de fabricació important i una difusió considerable ja que els hem localitzat a llocs llunyans de l'àrea gironina; n'hi ha, per exemple, un fragment a l'estrat VI A2 d'*Albintimilium* (fig. 18,5) i també alguns fragments a Ensérune.

En opinió de Nolla (1977 a, pp.945-946), aquests vasos que són d'una gran bellesa pel contrast de la pintura

vermellosa damunt de la paret fosca, podrien explicar-se per l'èxit de les ceràmiques cuites amb la tècnica reductora i són l'evidència més clara de les concomitàncies existents entre les creacions dels tallers emporitans d'època baix-republicana.

Cronologia

Dels exemplars trobats a l'àrea gironina ens proporcionen, també, dades concretes els fragments de l'estrat IV de les habitacions A i B de la vil·la del pla de l'Horta a Sarrià de Dalt, corresponent a la fi del segle II o l'inici de l'I a.C. (Nolla, 1982-1983, pp. 120 i 127, fig. 4,5 i 6) i dos vasos trobats a les sitges de la Quintana a Cervià de Ter, colgades en aquesta mateixa època (Castanyer et al., 1987) (fig. 16,1 i 3).

La resta s'inclou en contextos no tan ben definits amb material que abraça cronologies àmplies i el mateix succeeix amb la majoria de materials trobats a fora de la península ja que l'única peça ben datada, amb un context paral·lel als de l'àrea gironina, és la procedent de *Vada Sabatia*, apareguda en una fossa reomplerta en el moment de construcció o ampliació de la ciutat romana, a la fi del segle II a.C. (Grosso, 1955, p. 273, fig. 4) (fig. 17,1). També ens proporcionen dates relativament concretes, els fragments d'*Albintimilium* que s'inclouen en estrats que van de mitjans del segle II fins a mitjan segle I a.C. (Lamboglia, 1954, p. 96, fig. 7,27; p. 97, fig. 9,1 i 2; p. 101, fig. 10,7; p. 103, fig. 12,2) (fig. 18,3 a 5). Finalment en tenim un fragment de vora a *Pollentia*, al nivell II de la zona carrer Porticat (Arribas et al., 1973, p. 202, fig. 72,15) que és l'única peça que hem localitzat en època augustal i creiem, per tant, que es tracta d'una perduració.

GRUP A-4

Les pastes

Són d'igual qualitat i colors que les descrites pel grup A-3 tret que les parets són una mica més gruixudes a causa, segurament, de la considerable grandària dels vasos; malgrat això, són peces també molt lleugeres. L'única diferència destacable és que no n'hem trobat cap, fins ara, que tingui la tonalitat grisa que presenten alguns dels comentats anteriorment.

Les formes

Són pràcticament idèntiques en tots els exemplars sencers localitzats, que no són gaires, ja que es tracta d'una producció molt limitada en comparació amb el grup anterior; tenen

parets cilíndriques o lleugerament troncocòniques, fons alçat amb botó central o sense i la unió de la paret i el fons formant una superfície de repòs arrodonida. Les vores són molt semblants a les del grup A-3, en general, una mica reentrants i pendents cap a fora.

Pel que fa a les mides, són totes de grans dimensions i tant les alçades com el diàmetre exterior de la vora oscil·len entre els 35 i els 40 cm. L'amplada de les vores té una mitjana entre 3 o 4 cm.

Les decoracions

Al damunt d'aquests *kálathoi*, hi continuen apareixent els motius tradicionals (fig. 27) que trobem en els *kalathoi* emporitans de les primeres produccions, però al mateix temps se n'utilitza un altre que constitueix una autèntica innovació: es tracta d'una sèrie de bandes gruixudes verticals

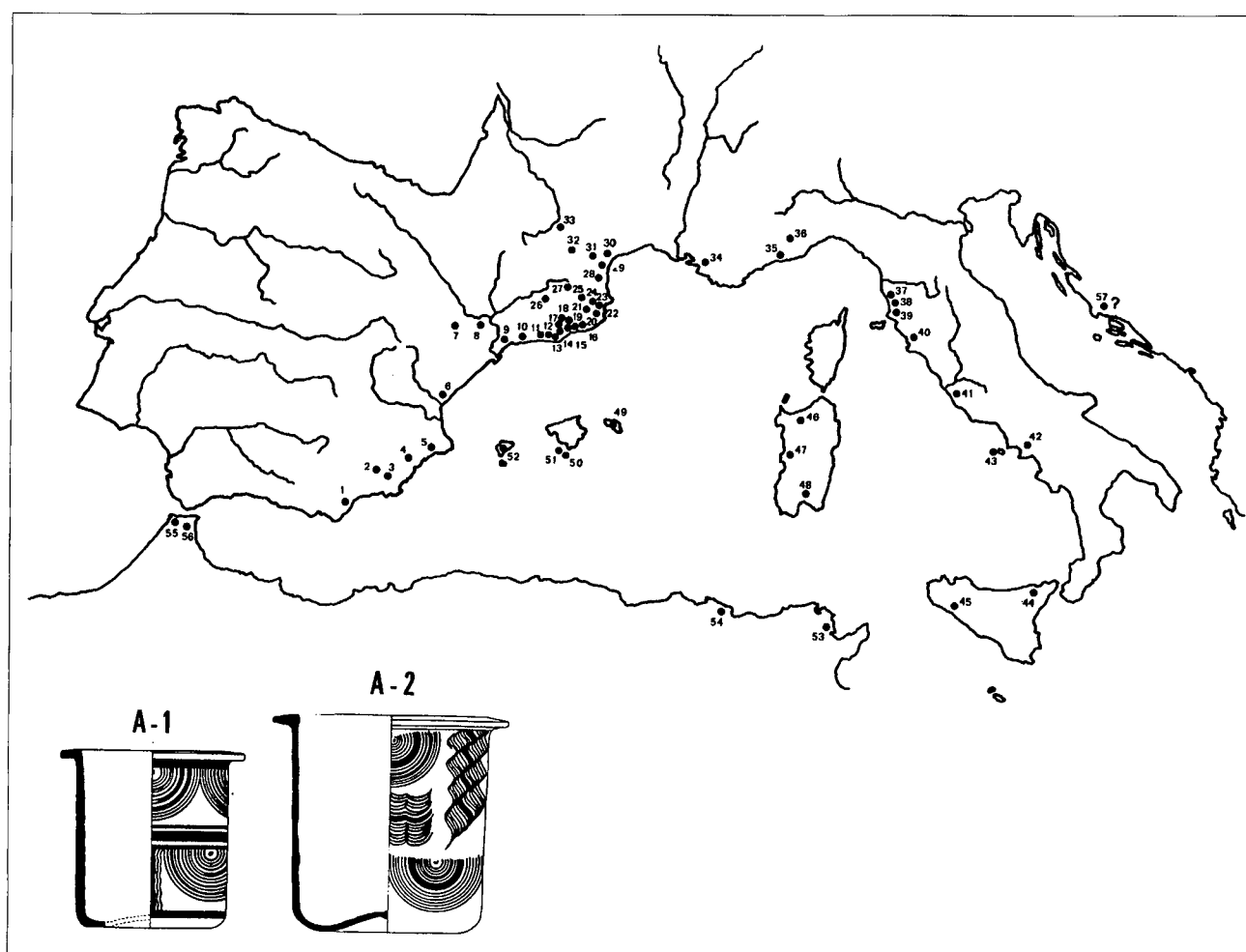

Fig. 14.- Distribució dels grups A-1 i A-2: 1) Villaricos (Almeria); 2) El Cigarralejo (Mula, Múrcia); 3) Cabecico del Tesoro (Verdolay, Múrcia); 4) La Hacienda de Mollà (Elx, Alacant); 6) València; 7) Los Castellares (Herrera de Navarros, Saragossa); 8) Azaila (Terol); 9) Castellet de Banyoles (Tivissa, Ribera d'Ebre); 10) Tarragona (Tarragonès); 11) Mas Castellà (Vilafranca, Alt Penedès); 12) Sant Miquel (Olèrdola, Alt Penedès); 13) Les Sorres (Gavà, Baix Llobregat); 14) Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet, Vallès Occidental); 15) Mas Boschà (Badalona, Barcelonès); 16) Burriac (Mataró, Maresme); 17) Turó de Can Olivé (Cerdanyola, Vallès Occidental); 18) Can Puig (Santa Eulàlia de Ronçana, Vallès Oriental); 19) Can Galvany (Montornès, Vallès Oriental); 20) La Torre dels Encantats (Arenys de Mar, Maresme); 21) Pla de l'Horta (Sarrià de Ter, Gironès); 22) Ullastret (Baix Empordà); 23) Empúries (L'Escal, Alt Empordà); 24) L'Olivet d'en Pujol (Viladamat, Alt Empordà); 25) Can Lladric o Can Ring (Besalú, la Garrotxa); 26) Sant Miquel de Sorba (Montmajor, Berguedà); 27) Sant Feliu (Llò, Cerdanya); 28) Ruscino (Rosselló); 29) Narbona (Llenguadoc); 30) Ensérune (Nissan, Llenguadoc); 31) Cayla (Mailhac, Llenguadoc); 32) Bram (Llenguadoc); 33) Saint-Roch (Tolosa, Llenguadoc); 34) Baou de Saint Marcel (Marsella, Provença); 35) Albintimilium (Ligúria); 36) Cuneo (Ligúria); 37) Castiglione (Toscana); 38) Belora (Toscana); 39) Populonia (Toscana); 40) Talamonaccio (Toscana); 41) Ostia (Laci); 42) Pompeia (Campània); 43) Ischia; 44) Tindari (Sicília); 45) Heraclea Minoa (Sicília); 46) Perfugas (Sardenya); 47) Tharros (Sardenya); 48) Càller (Sardenya); 49) Illa de Menorca; 50) Nau de Na Guardis (Ses Salines, Mallorca); 51) Illot de Na Guardis (Ses Salines, Mallorca); 52) Puig des Molins (Eivissa); 53) Byrsa (Tunísia); 54) Hipona (Algèria); 55) Kuass (Marroc); 56) Tamuda (Marroc); 57) Salona (Iugoslàvia) (?).

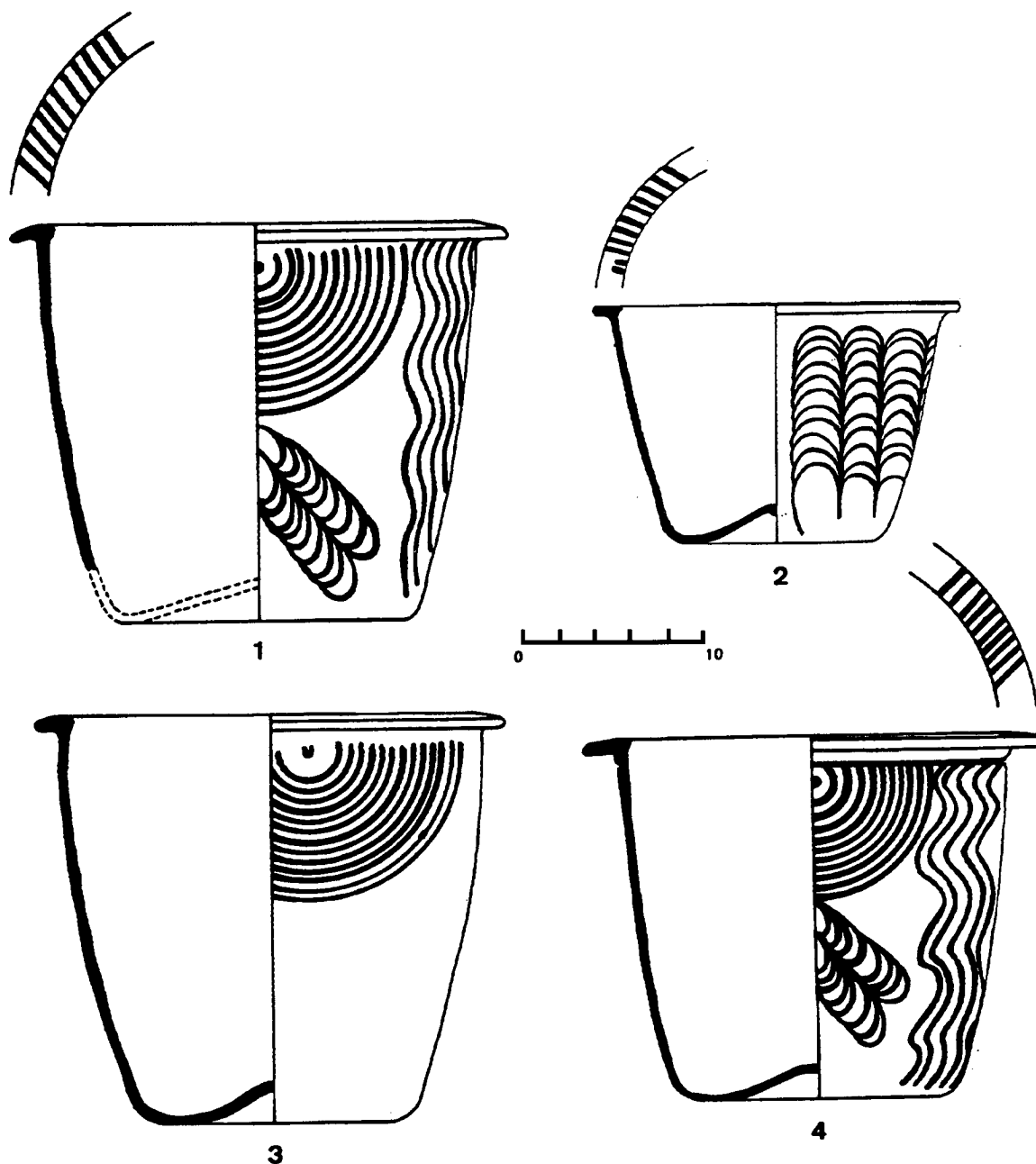

Fig. 15.- Grup A-3: Empuries (1 a 3) Museu Monogràfic; 4) Museu Arqueològic de Barcelona).

que envolten el vas, col·locades a una certa distància les unes de les altres i limitades per una estreta banda horitzontal. La paret del vas s'estructura, així, en tres frisos: en el central es col·loquen els motius ja coneguts de semicercles i segments concèntrics, cabelleres i ondes, segons l'esquema que ja hem trobat en els vasos del grup A-2 i en alguns del grup A-3, i en els frisos superior i inferior, el motiu descrit suara que, d'aquesta manera, fa l'efecte de dues sanefes que emmarquen la decoració central. En la nostra opinió aquest tema podria haver-se copiat de les decoracions de l'estil Elx-Arxena que el porten sovint i tractat d'una forma gairebé idèntica ja que es dona, a més, la circumstància que Empuries és l'únic jaciment de Catalunya, tret d'uns petits

fragments trobats a Badalona (Montanyà, 1977-1978), on ha aparegut ceràmica d'aquell estil del sud-est (Castillo, 1943, p. 12, figs. 38, 45a i 46a).

A les vores es troba exclusivament el motiu de semicercles concèntrics distribuïts quasi sempre en quatre sèries enfrontades dues a dues.

Tant els motius del fris central com els de la vora estan traçats, igual que en les peces del grup A-3, amb un pinzell de moltes puntes totes del mateix gruix.

Pel color de la pintura ens serveix el mateix comentari que hem fet amb el grup anterior afegint-hi, però, que hi trobem, en comparació, una major presència de tons vinosos i, també, de peces engalbades de blanc fins al punt que, si

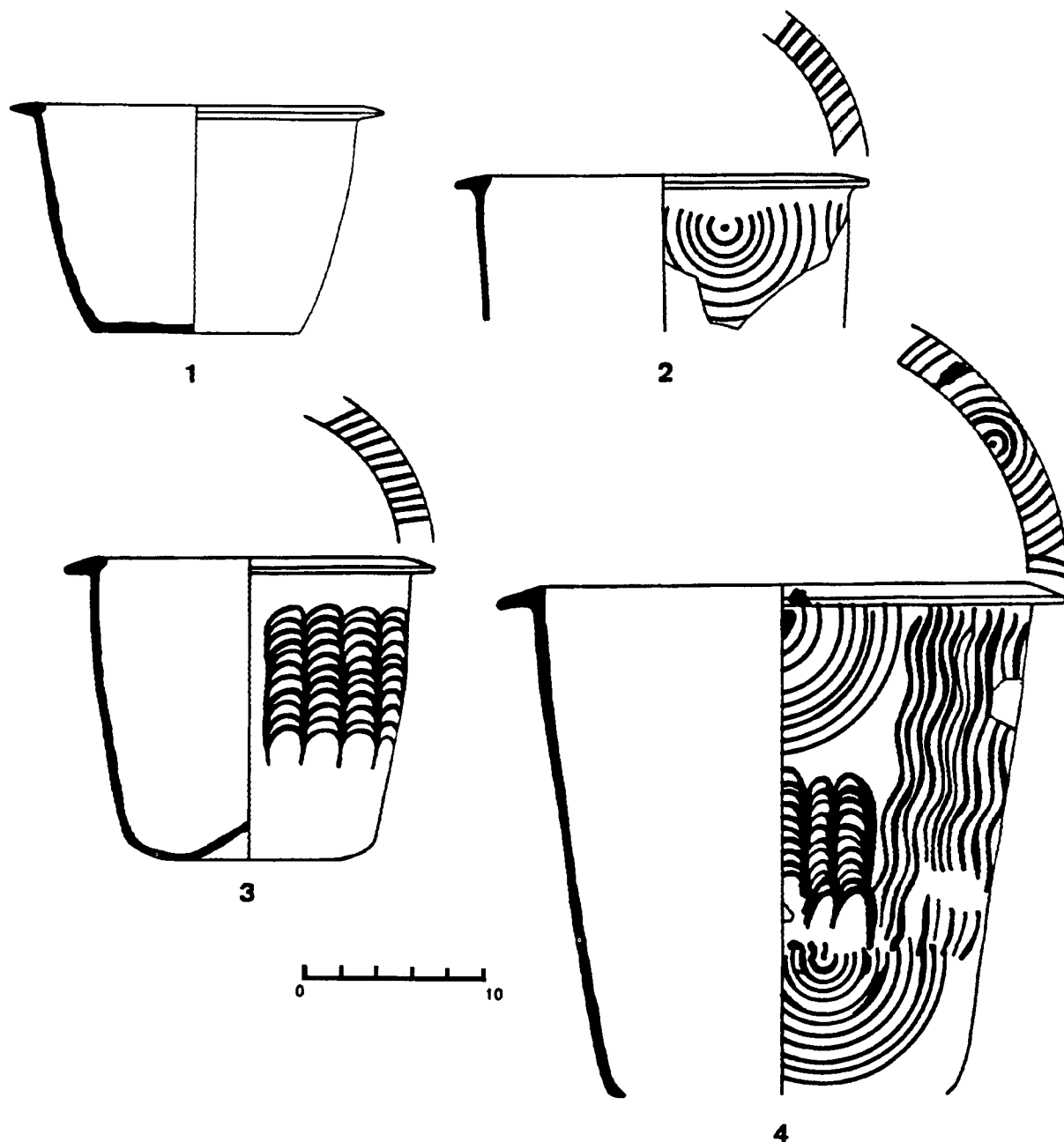

Fig. 16.- Grup A-3: 1 i 3) La Quintana (Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona); 2) Mas Castell (Museu Comarcal de Banyoles); 4) Casa Pastors (segons Nolla, 1977 a. Museu de Sant Pere de Galligants, Girona).

les considerem en relació al total del material trobat, creiem que es pot afirmar que aquest tipus d'engalbas s'utilitzava en un tant per cent molt alt d'aquests *kálathoi* si no en la majoria de vasos.

Aquesta síntesi decorativa és idèntica en tots els exemplars localitzats amb dues excepcions: la primera és un fragment de vora i paret trobat al Camp del Bosquet, a Camallera (Casas, 1980, p. 281, làm. 5,1), que no presenta el fris superior de bandes verticals; l'altre és un fragment inèdit trobat a l'estrat VI B1 d'*Albintimilium* (fig. 33,1) que, per la seva importància, comentarem a part més endavant.

Aquestes dues troballes ens indiquen que aquests *kálathoi*

es decoraven també, en ocasions, de manera diferent a l'esquema descrit que, malgrat tot, es pot considerar, de bon tros, el més freqüent.

Cronologia

L'àmbit temporal d'aquest grup de *kálathoi* és el mateix que hem establert pel grup A-3; de fet, els dos grups coincideixen a força jaciments dels quals, els que ens proporcionen una datació concreta ja han estat esmentats en l'apartat cronològic del grup precedent, com és el cas dels nivells baix-republicans d'Empúries (Aquilué et al., 1984, p. 374, fig.136,7; Sanmartí et al., 1983-1984, p. 146, fig.

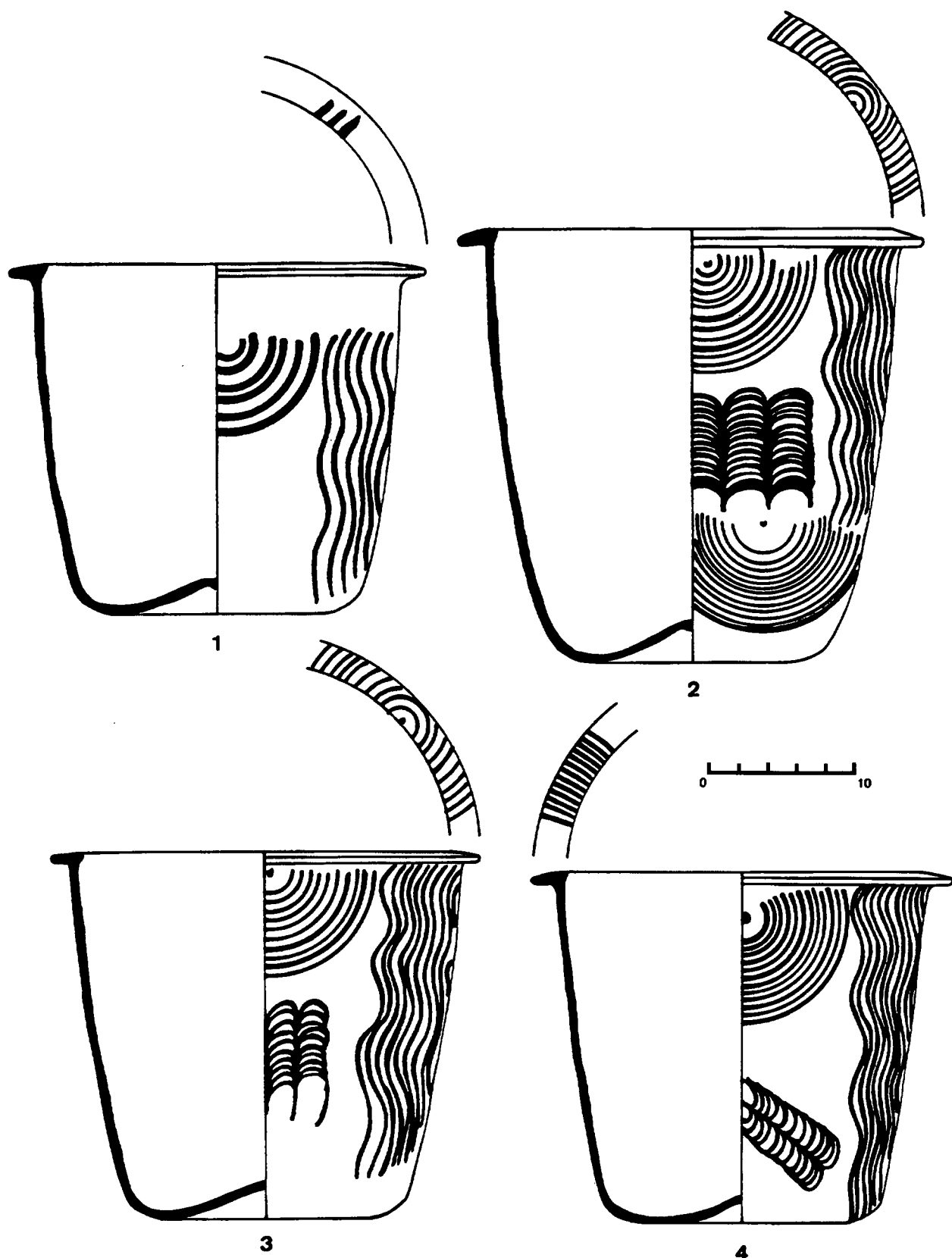

Fig. 17.- Grup A-3: 1) Vada Sabatia (Istituto di Studi Liguri); 2) Malandrone (Museo di Rossignano Marittimo); 3) Castiglioncello (Museo Archeologica di Firenze); 4) Ensérune (Musée Monographique).

35,15) (fig. 21) i Casa Pastors (Nolla, 1977 a), les sitges de Cervià de Ter (Castanyer et al., 1987, fig. 2,8), dels estrats VIA i B d'Albintimilium (Lamboglia, 1954, p. 96, fig. 7,27; p. 97, fig. 9,1 i 2; p. 103, fig. 12,2) (fig. 33, 1 a 4) i, finalment,

de Vada Sabatia (Grosso, 1955, p. 273, figs. 2 i 3) (fig. 24).

El fragment ja esmentat del Camp del Bosquet es data entre el 140 i el 120 a.C., bàsicament per l'important conjunt amfòric amb què fou trobat (Casas, 1980). Es

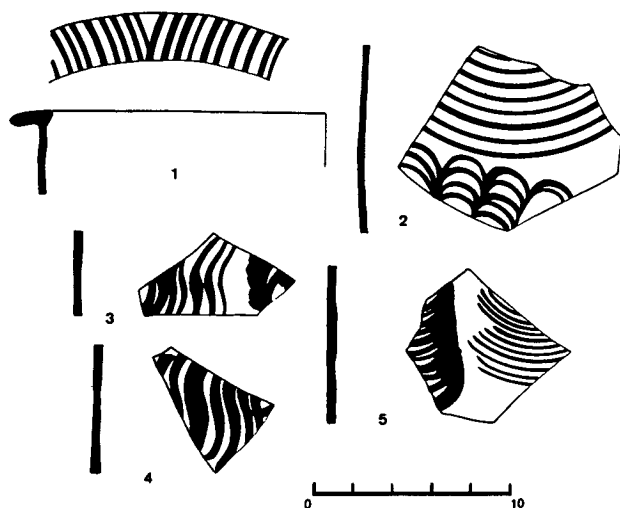

Fig. 18.- Grup A-3: 1 i 2) Cayla (Mailhac); 3 a 5) Albintimilium (Istituto di Studi Liguri).

tracta, doncs, d'un exemplar corresponent a la fase inicial quan potser encara no s'havia fixat l'esquema decoratiu característic del grup.

Per acabar, el fragment de vora i paret trobat al *oppidum* de Castels, a Nages (Py, 1978, p. 273, fig. 127, 340), correspon al nivell II recent datat entre el 175 i el 100 a.C. i la resta del material localitzat s'inclou en contextos més amplis que no ens permeten fer precisions a nivell cronològic.

GRUPS A-3 I A-4

Context

Els materials que trobem associats amb aquests *kalathoi* responen a conjunts propis d'època baix-republicana amb importacions i produccions indígenes específiques de l'àrea gironina pels volts del pas del segle II a l'I a.C.

Hi trobem, en primer lloc, campanianes del tipus A atribuïbles a la fase tardana, amb predomini de les formes 5, 27, 31 i 36 de Lamboglia i del tipus B, amb abundància de les formes 5 i 5/7 i presència menys freqüent de les 1, 2, 3 i 4.

També hi són representades les àmfores greco-itàliques però, sobretot, la Dressel 1, amb presència de les tres subdivisions de Lamboglia (1955) entre les quals cal destacar les atribuïbles al grup DB diferenciat per Nolla (1977 b); hi són presents les àmfores ibèriques de boca plana i, ocasionalment, alguns fragments d'àmfora púnica.

Sovint hi trobem, també, ceràmica de parets fines: gobelets fusiformes, alguns amb decoracions de puntets a la barbotina, i ovoides, assimilables a les formes 1, 2 i 3 de Mayet (1975, pp. 24-34; López, 1979-1980).

Entre el material indígena hi destaquem, en primer lloc, les ceràmiques emporitanes, grises i oxidades; les formes més freqüents són el bicònic d'una nansa, generalment amb la típica decoració de motlures circulars, els bols carenats amb llavi reentrant que copien la forma 27 de Lamboglia i presenten, sovint, decoració de bandes patinades (Nolla, 1982, pp. 143-144) i les pàteres de llavi recte vertical, imitació de la forma 5/7 de la campaniana B, decorades, sovint, amb impressions digitals a la carena o corones circulars de solcs incisos molt fins (Nolla, 1982, pp. 142-

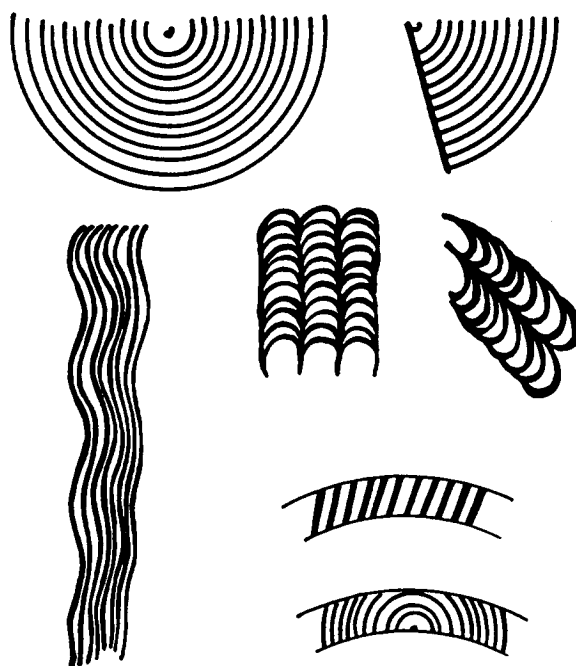

Fig. 19.- Motius decoratius del grup A-3.

144). Relativament freqüent és un bicònic de dues nanses que presenta sovint decoració pintada de color vermellós molt semblant a la dels *kálathoi* (Nolla, 1982, pp. 133-135) i que, de vegades, trobem, també, al damunt dels bicònics d'una sola nansa, especialment els oxidats.

Molt habitual és la presència de la ceràmica d'engalba blanca, producció típica del món baix-republicà gironí, amb argiles d'identica qualitat i aspecte que els *kálathoi* i les emporitanes, que apareix esporàdicament decorada amb els mateixos motius (Nolla, 1981 i 1985) i hi trobem, també, ceràmica comuna itàlica (tapadores, plats, morters amb broc o decorats amb ditades) i ibèrica, tant els grans contenidors a torn com la ceràmica grollera de cuina, reduïda i feta a mà o a torn lent (Nolla, 1977 a, pp. 553-555; Aquilué et al., 1984, pp. 375-376; Castanyer et al.; 1987, p. 189).

Comentari

Els *kálathoi* dels grups A-3 i A-4 que acabem de definir constitueixen una producció molt fàcilment identificable tant per la uniformitat de la seva factura com per la qualitat i el color de la pasta i de la pintura que es reconeixen tan bon punt en tenim un petit fragment a la mà. A més dels treballs ja esmentats, el grup A-3, que és abundantíssim, va ser individualitzat en un article sobre les produccions ceràmiques emporitanes d'època romana on s'adscriu a un taller anomenat *alfarero de los silos* que es considera situat, igual que en els altres estudis, a Empúries o als seus voltants (Montanyà & Puig, 1979, p. 223, fig. 1).

La gran quantitat de material trobada a l'àrea gironina així com les afinitats entre totes aquestes produccions indígenes que hem destacat en els apartats corresponents i que es reflecteixen més extensament en les publicacions que s'han anat citant, permeten reforçar la hipòtesi d'una producció sistematitzada centrada als voltants d'Empúries i destinada a proveir l'àmbit comercial controlat per aquesta ciutat (Nolla, 1977 a, p. 961; Aquilué et al., 1984, p. 136).

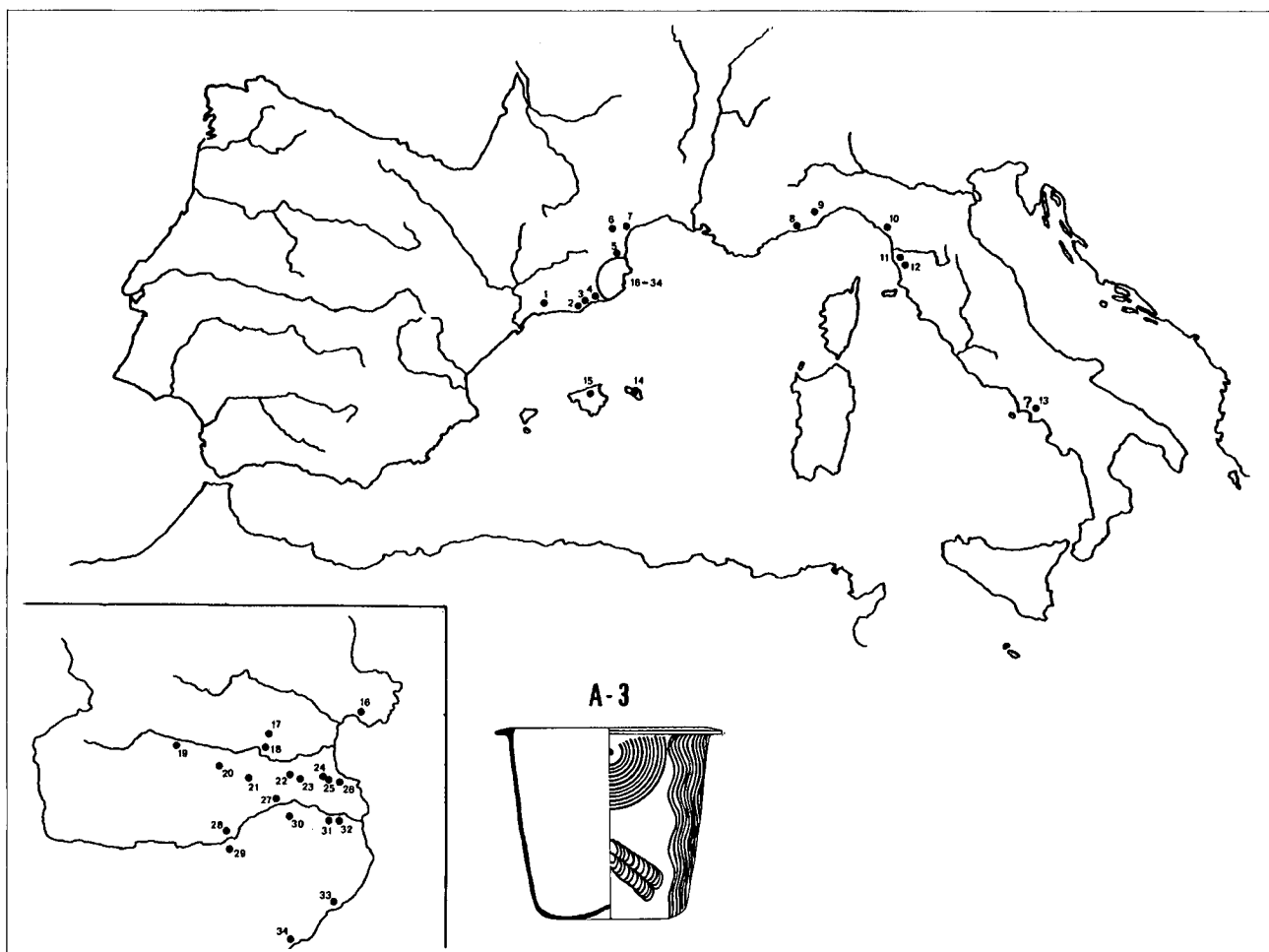

Fig. 20.- Distribució del grup A-3: 1) Fontscaldes (Valls, Alt Camp); 2) Vinya del mas Boscà (Badalona, Barcelonès); 3) Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet, Vallès Occidental); 4) La torre dels Encantats (Arenys de Mar, Maresme); 5) Ruscino (Perpinyà, Rosselló); 6) Cayla (Mailhac, Llenguadoc); 7) Ensérune (Nissan, Llenguadoc); 8) Albintimilium (Ligúria); 9) Vada Sabatia (Ligúria); 10) Luni (Ligúria); 11) Malandrone (Toscana); 12) Castiglione (Toscana); 13) Pompeia (Campània (?); 14) Illa de Menorca; 15) Pollentia (L'Alcúdia, Mallorca); 16) Les Arenes (Roses, Alt Empordà); 17) El Terral (Vilafant, Alt Empordà); 18) L'Olivet d'en Recasens (Creixell-Borrassà, Alt Empordà); 19) Can Llandric o can Ring (Besalú, la Garrotxa); 20) Mas Castell (Porqueres, Pla de l'Estant); 21) Can Figa (Cornellà de Terri, Pla de l'Estant); 22) Carretera de Sant Mori (Alt Empordà); 23) Camp del Bosquet (Camallera, Alt Empordà); 24) L'Olivet d'en Pujol (Viladamat, Alt Empordà); 25) Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà); Empúries (L'Escala, Alt Empordà); 27) La Quintana (Cervià de Ter, el Gironès); 28) Pla de l'Horta (Sarrià de Ter, el Gironès); 29) Casa Pastors (Girona); 30) Puig Montori (Rupià, Baix Empordà); 31) Mas Solei (Torroella de Montgrí, Baix Empordà); 32) Camp de la Gruta (Torroella de Montgrí, Baix Empordà); 33) Castell de la Fosca (Palamós, Baix Empordà); 34) Punta dels Guixols (Sant Feliu de Guixols, Baix Empordà); 35) Cartagena (Múrcia).

Al mateix temps, la freqüència amb què apareix als jaciments extrapeninsulars indiquen que era un material que, igual que els grups A-1 i A-2, circulava regularment pel Mediterrani, circumstància ja plantejada en les esmentades publicacions (Montanyà & Puig, 1979, p. 223; Aquilué et al., 1984, p. 375) i que nosaltres podem confirmar sobre la base de les recerques efectuades recentment (figs. 17, 18, 24 a 26 i 33, 1-4) (mapes figs. 20 i 28).

GRUP A-5

Les pastes

Són, en general, de bona qualitat i la majoria presenten les característiques corresponents als grups emporitans descrits fins ara; alguns tenen les parets gruixudes i l'aspecte pesant de les primeres produccions i altres, en canvi, són peces de parets primes i s'assemblen a les produccions tardanes tot i que no hi trobem els típics color ataronjats o rosats.

Les formes

Tenen perfils troncocònics amb parets rectes o una mica reentrants del mig. Les vores s'inclinen cap a l'exterior i, generalment, hi trobem la típica secció triangular característica de les produccions del nord-est, si bé presenten, sovint, una prolongació cap a l'interior; les vores són totes enlairades del mig, amb la superfície de repòs gairebé sempre arrodonida.

Pel que fa a les mides, són molt uniformes, car les altures oscil·len entre 11 i 18,5 cm i el diàmetre màxim de les vores està entre 13,5 i 23 cm.

Les decoracions

Són molt senzilles i utilitzen exclusivament motius geomètrics, els mateixos que formen el repertori emporità i que, com hem vist, s'empraven també a altres tallers de l'àmbit català: semicercles concèntrics, línies paral·leles verticals, rectes o ondulades, formant cabellera i ondes paral·leles horitzontals (fig. 31); aquests motius s'estructuren

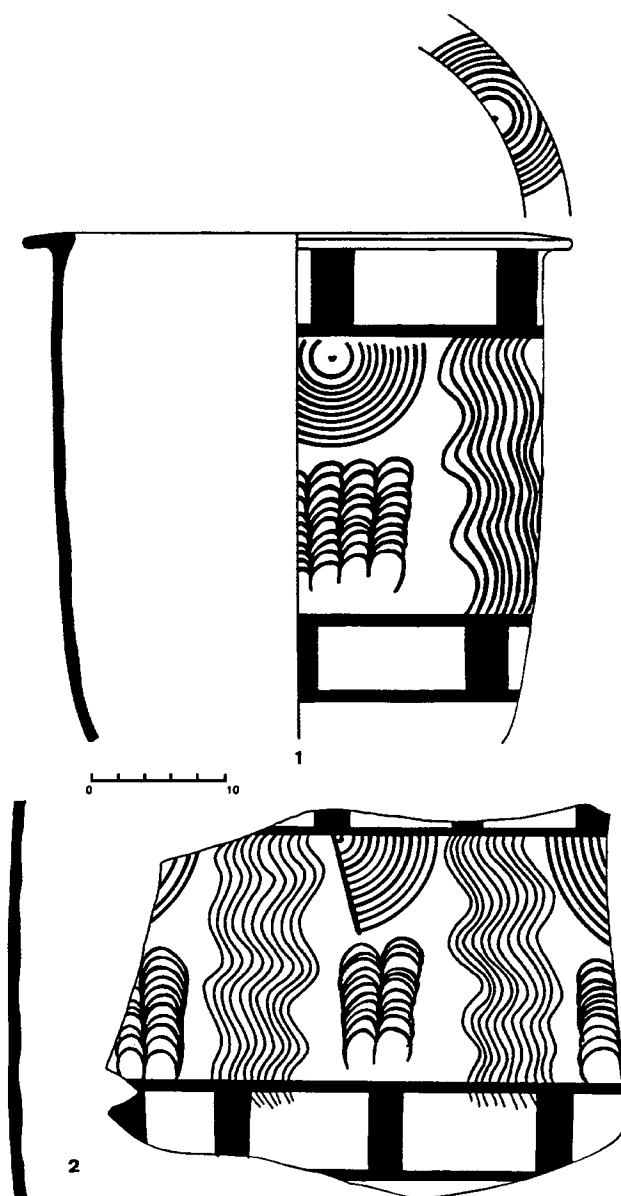

Fig. 21.- Grup A-4: Empúries (Museu Monogràfic).

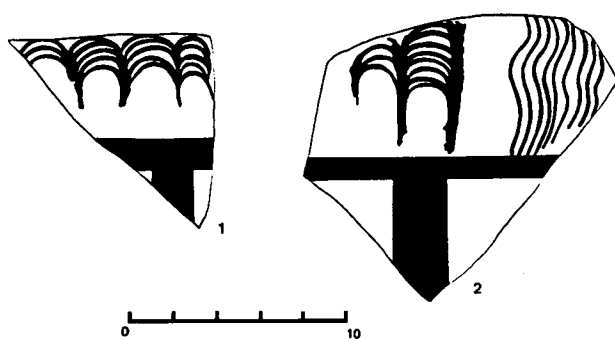

Fig. 22.- Grup A-4: Empúries (Museu Monogràfic).

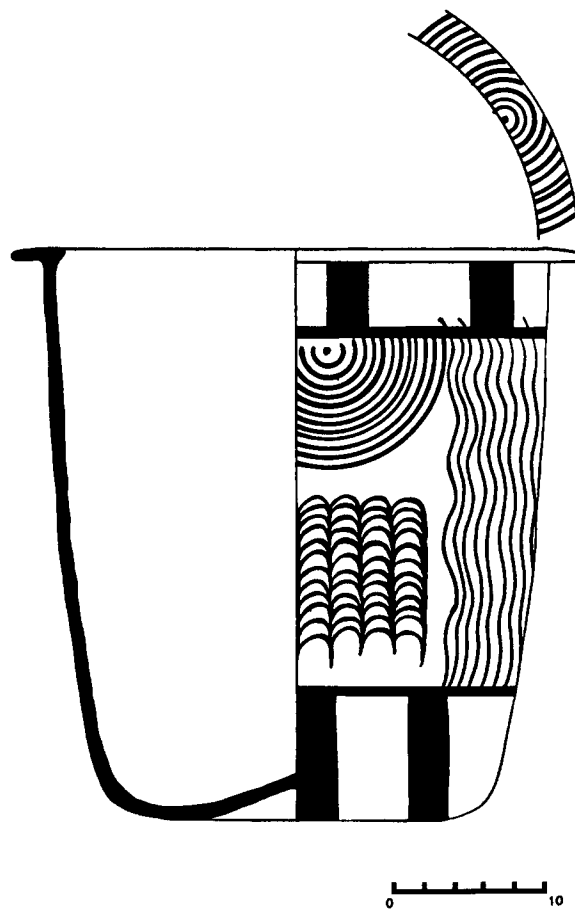

Fig. 23.- Grup A-4: La Quintana (CIA de Girona).

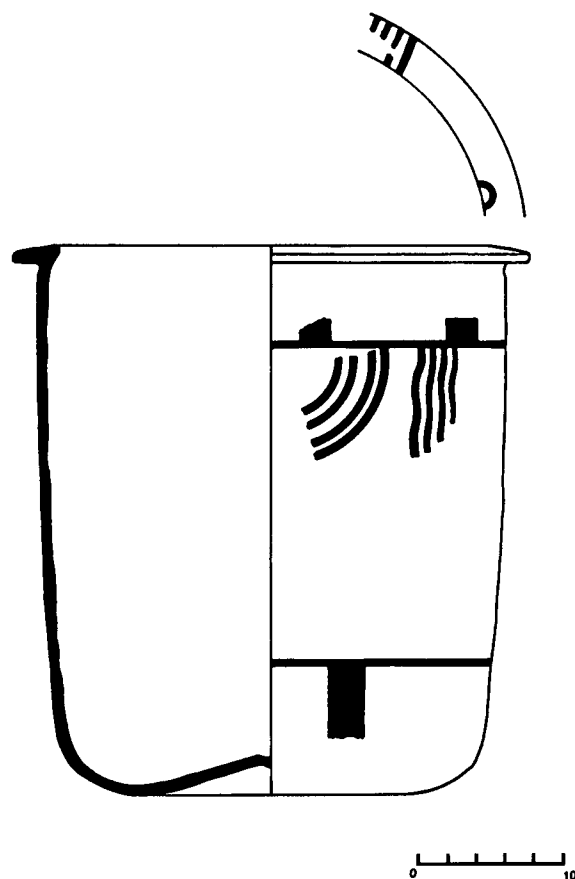

Fig. 24.- Grup A-4: Vada Sabatia (Istituto di Studi Liguri).

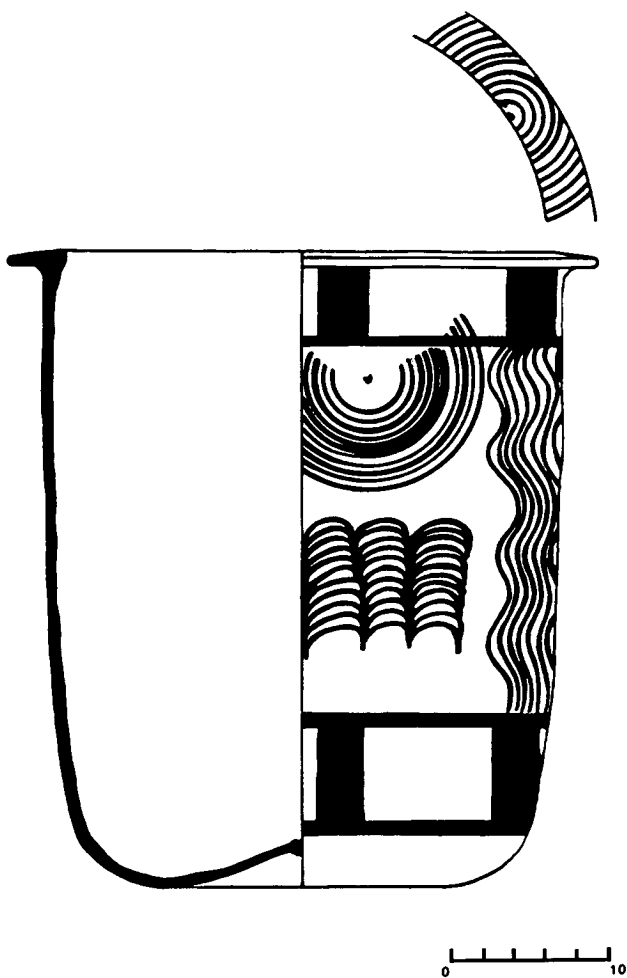

Fig. 25.- Grup A-4: Fosso delle Canelle (Museo Archeologico di Grosseto).

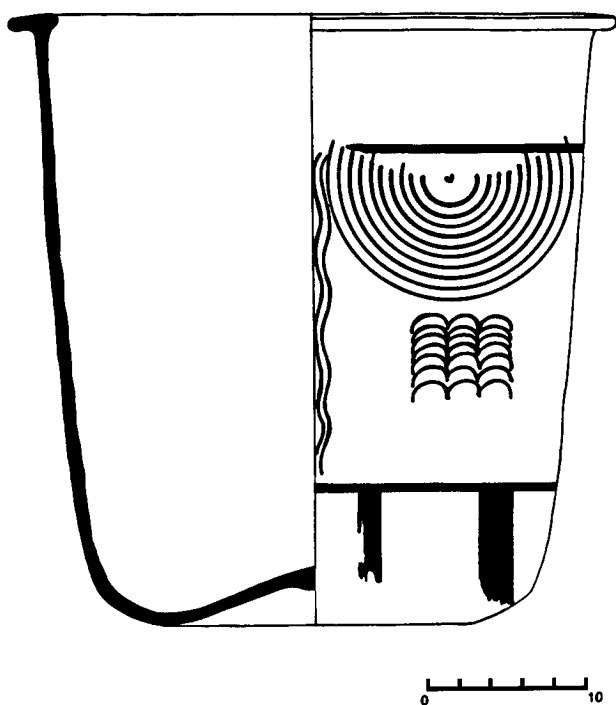

Fig. 26.- Grup A-4: Òlbia (Soprintendenza Archeologica, Porto Torres).

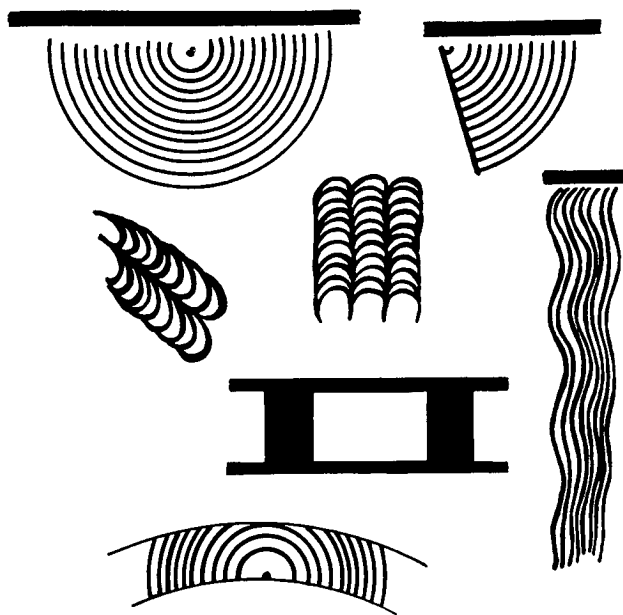

Fig. 27.- Motius decoratius del grup A-4.

sempre en un únic fris que pot estar emmarcat per bandes horitzontals tot i que no és gaire freqüent; a la part superior de les vores s'hi pinten, com a únic tema, petits trets paral·lels perpendiculars a l'eix del vas, normalment en quatre sèries enfrontades dues a dues.

El color de la pintura és sempre vermell vinós i, amb menys freqüència, marró.

Cronologia

Les dades cronològiques que ens proporcionen alguns d'aquests exemplars, ens marquen un àmbit que abraça el segle II i les primeres dècades del segle I a.C., per tant, sembla que la seva fabricació va ser paral·lela als quatre grups emporitans definits en aquest treball.

En tenim quatre procedents de necròpolis, tres dels quals es trobaren en tombes en contextos ben datats. Per començar, hi ha el de la tomba 316 del Cabecico del Tesoro (fig. 29,3), aparegut juntament amb un altre *barret de copa* emporità corresponent al grup A-2 (fig. 7,1); el conjunt funerari d'aquesta tomba, que ha estat comentat en l'apartat de cronologia d'aquest grup, situa el vas que ara estudiem, igual que l'altre, dins de la primera meitat del segle II a.C.; es data igualment entre el 200 i el 150 a. C. el *kálathos* de la tomba 57 de la necròpolis d'Alèria, a Còrsega (Jehasse, 1973, p. 313, làm. 134,1016), i a la segona meitat d'aquest mateix segle, concretament entre el 140 i el 120 a.C., correspon el trobat a Castiglione, tomba LXVIII (Lamboglia, 1954, p. 119, figs. 42-44; Sanmartí, 1978, p. 168, nota 16).

Amb cronologies més tardanes, cap a l'any 100 a.C. o potser primeres dècades del segle I a.C., i inserits en contextos molt semblants trobem els cinc exemplars del derelict de Cavalière (Charlin et al., 1979, pp. 34 i 37, figs. 19,3-7 i 20) i el de l'*oppidum* de Montlaurès (Solier & Giry, 1973, p. 102, fig. 17) (fig. 30,4), corresponent al darrer nivell d'ocupació del poblat.

Els *kálathoi* del grup A-5 no configuren un conjunt tan homogeni com els altres quatre grups definits en aquest treball, ni tampoc no tenim la base suficient per defensar-

ne un origen al nord-est del principat, malgrat les afinitats que, sens dubte, presenta la majoria d'exemplars amb les produccions de *kálathoi* d'aquesta àrea. Tot i que n'hem trobat alguna peça sencera (fig. 29,5) i uns quants fragments entre els materials de la reserva Gandia, a Empúries, i que apareixen amb freqüència a jaciments extrapeninsulars (fig. 32), sovint associats amb emporitanes grises, aquests arguments no tenen, de moment, el pes suficient com per afirmar que hi fossin fabricats.

KÁLATHOI EMPORITANS AMB DECORACIÓ VEGETAL

No podem, però, cloure la classificació dels *kálathoi* produïts a la zona emporitana sense esmentar una sèrie de peces que, per les seves característiques, creiem que mereixen comentari a part.

Ens referim a alguns fragments localitzats a diversos jaciments que presenten les terrisses característiques dels materials d'Empúries però que a la paret mostren l'alternança de motius geomètrics i vegetals, típica de les produccions de Fontscaldes.

La dicotomia entre els dos elements (pasta i decoració) és més evident quan el fragment conserva un tros de vora

que també coincideix amb les formes típiques dels *kálathoi* emporitans. Aquestes característiques es troben, per exemple, en els fragments de la figura 33,5-6 procedents, respectivament, de Narbona (Solier & Giry, 1973, fig. 21,11) i del turó de la Bigorra, i en algunes troballes de les illes Balears ⁽⁵⁾ i, per la forma, creiem que hi poden correspondre, també, alguns exemplars d'Empúries (Aquilué et al., 1984, fig. 159,3), de Velia (Bencivenga, 1984, p. 20, fig. 1) i de Tharros (Acquaro, 1989, pp. 257-258, lám. XXV, 2); les vores d'aquests fragments que hem esmentat són totes molt similars i la majoria porten a sota una petita motllura freqüent, com hem vist, en els *kálathoi* dels grups A-1 i, sobretot, A-2.

Comentari a part mereix un fragment molt interessant localitzat a Itàlia (fig. 33,1); es tracta d'un tros de vora i paret que presenta totes les característiques del grup A-4, tant la forma i decoració de la vora com la qualitat i el color de la pasta, el color ataronjat de la pintura i l'engalba blanquinosa i, fins i tot, les dimensions que li hem pogut calcular (el diàmetre extern sembla tenir uns 35 cm aproximadament), ens permeten, sense cap dubte, incloure'l en el grup esmentat. A la paret externa hi trobem, però, com es pot veure en el dibuix, tres dels motius típics de la

⁽⁵⁾ Materials estudiats per J. de Nicolás.

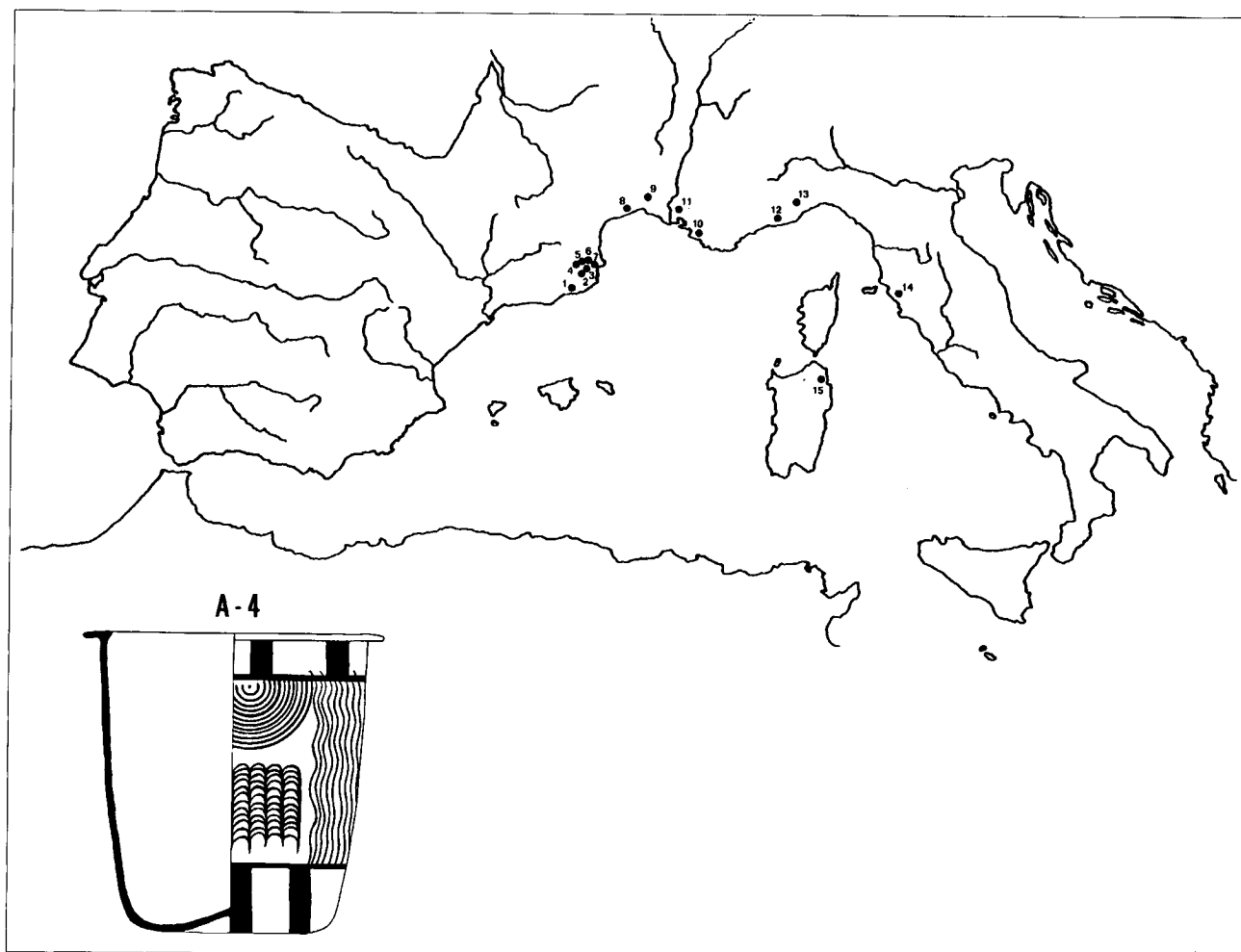

Fig. 28.- Distribució del grup A-4: 1) La Torre dels Encantats (Arenys de Mar, Maresme); 2) Casa Pastors (Girona); 3) La Quintana (Cervià de Ter, el Gironès); 4) Mas Castell (Porqueres, el Pla de l'Estany); 5) Camp del Bosquet (Camallera, Alt Empordà); 6) L'Olivet d'en Pujol (Viladamat, Alt Empordà); 7) Empúries (L'Escala, Alt Empordà); 8) Embonne (Agda, Llenguadoc); 9) Castels (Nages, Llenguadoc); 10) Marsella (Provença); 11) Saint-Blaise (Provença); 12) Albintimilium (Ligúria); 13) Vada Sabatia (Ligúria); 14) Fosso delle Canelle (Toscana); 15) Òlbia (Sardenya).

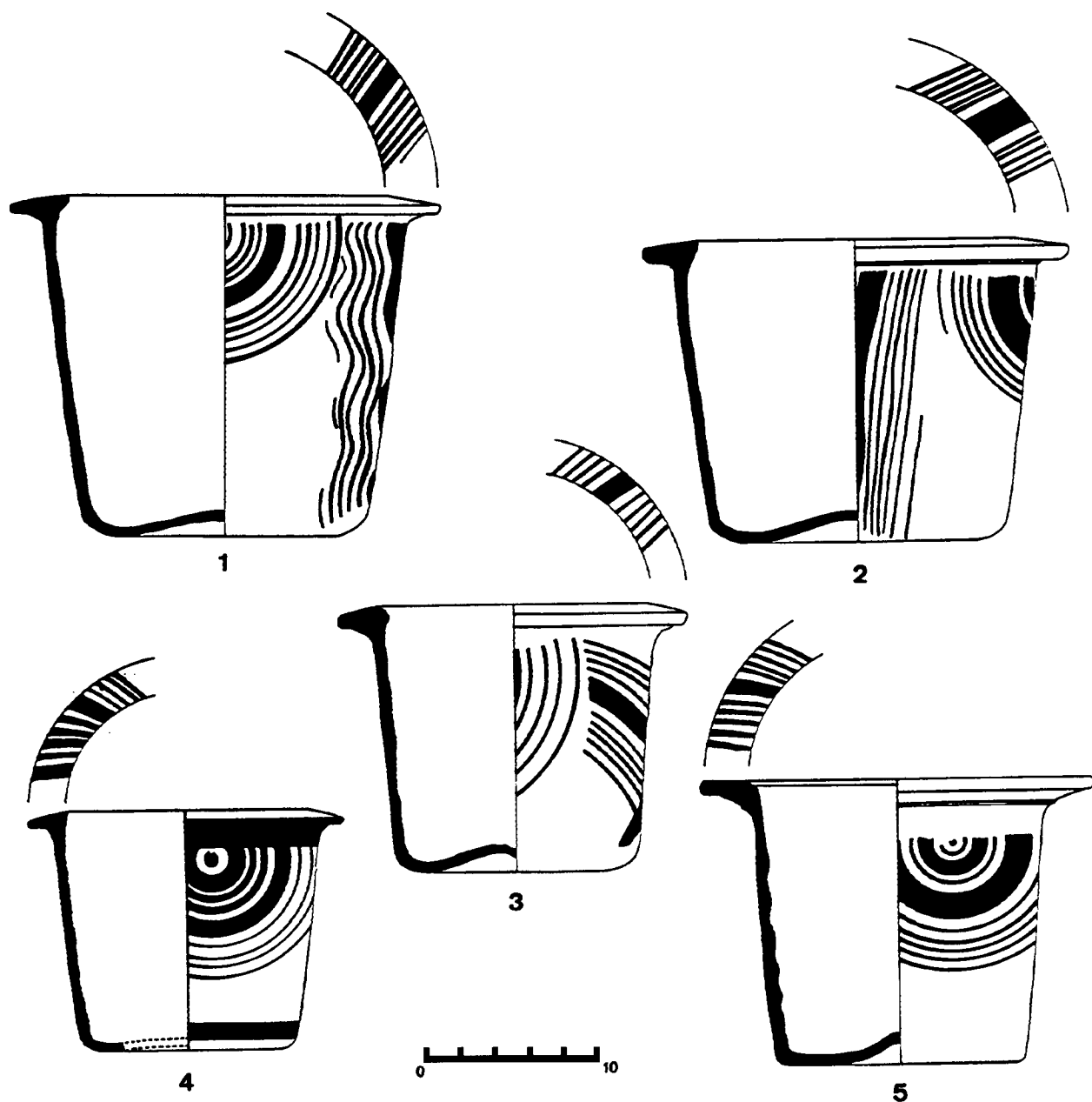

Fig. 29.- Grup A-5: 1) Elna (Museu Arqueològic); 2) L'Alcúdia (Elx, Museu Monogràfic); 3) Cabecico del Tesoro (Museo de Murcia); 4) Puig Castellar (Museu Torre Balldovina); 5) Empúries (Museu Monogràfic).

ceràmica trobada al forn de Fontscaldes: un fragment de fulla d'heura amb bràctees, un fragment de banda vertical i l'inici d'una sèrie d'esses superposades; la pintura està ben conservada i la identitat dels motius no ofereix cap dubte. Es tracta d'un fragment d'*Albintimilium* que vàrem trobar entre els materials de l'estrat VI B1 i que pertany al mateix vas que dos fragments de l'estrat VI A4 (Lamboglia, 1954, pp. 97 i 99, fig. 9,5-6) (fig. 33,2-3) i que un altre localitzat a l'estrat VI A3 (fig. 33,4); la cronologia d'aquests estrats comprèn la primera meitat del segle I a.C.

A més d'aquests fragments, n'hi ha un altre trobat al poblat de la Punta dels Guíxols, corresponent a les produccions tardanes (Nolla et al., 1989, p. 43, fig. 18,6), amb un motiu que podríem qualificar de pseudo-vegetal i que, en tot cas, és molt poc corrent.

Tot el que hem exposat ens indica que les decoracions vegetals que s'han considerat sempre típiques de Fontscaldes, s'utilitzaven, també, al nord-est de Catalunya

per decorar els *kálathoi* característics de les diferents fases de producció emporitana, potser només de forma esporàdica si fem cas del material trobat fins ara. Considerant que a ambdós jaciments s'empraven, també, com hem vist, idèntics motius i esquemes de tipus geomètric, creiem, per tant, que es pot parlar amb una certa base d'una unitat decorativa entre aquests dos centres i potser també en l'àmbit general de la producció ceràmica ibèrica catalana en el segle II i primers anys de l'I a.C.

CONCLUSIONS

Les produccions emporitanes de *kálathoi* corresponen totes al tipus anomenat *barret de copa*. Tenen una cronologia curta, puix que comencen en les primeres dècades del segle II a.C., o sigui coincidint amb l'inici de la instal·lació dels romans a la zona (Nolla & Casas, 1984, p. 24) i acaben en

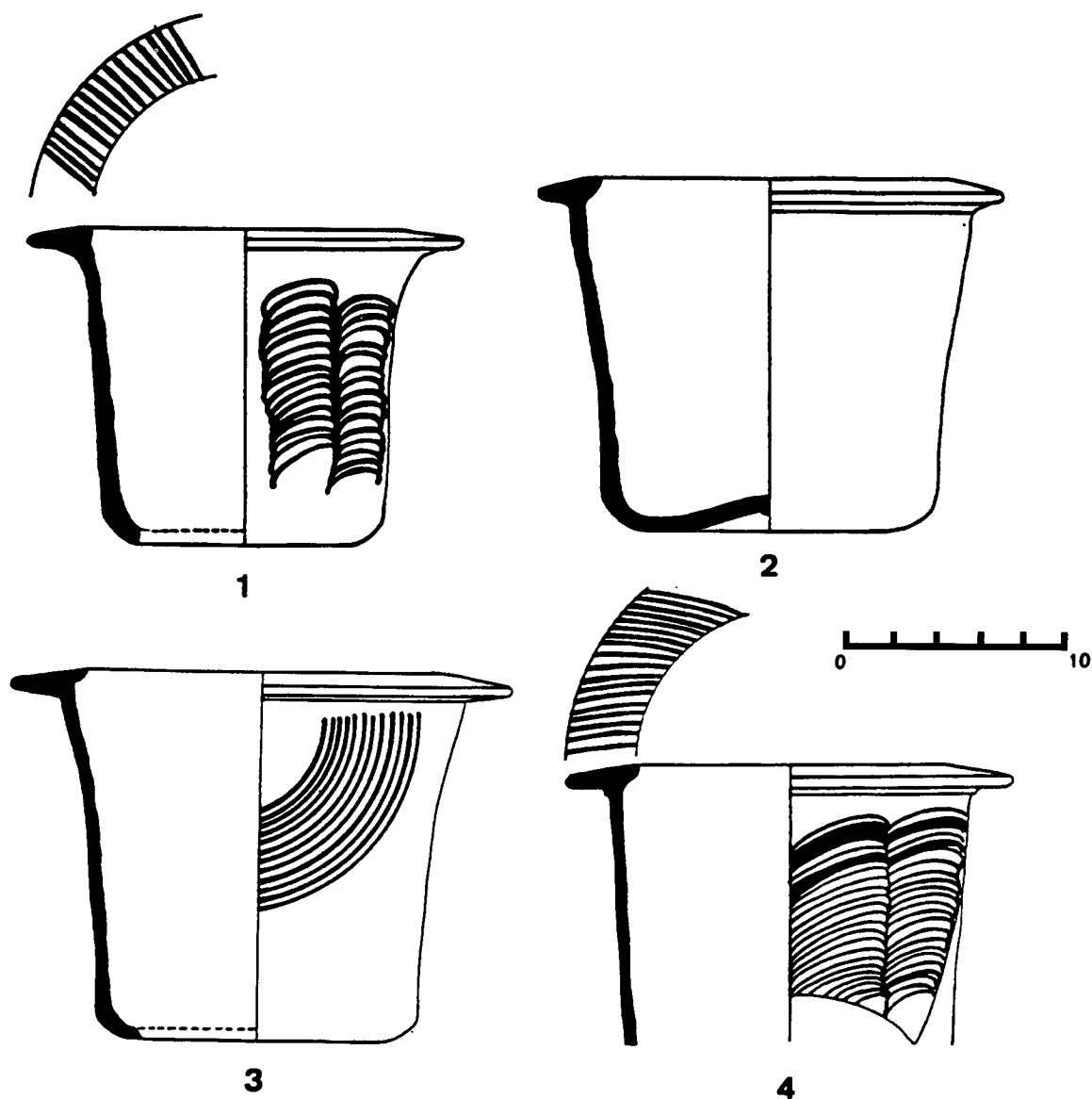

Fig. 30.- Grup A-5: 1) Ensérune (Musée Monographique); 2 i 3) Tarragona (Servei d'Arqueologia); 4) Montlaurés (Musée de Sigean).

un moment indeterminat del segle I a.C. possiblement pels volts de l'any 50 a.C., sense arribar a època augustal i, durant aquest temps constitueixen, pràcticament, l'única forma de ceràmica ibèrica pintada present en els jaciments de l'àrea gironina (Aquilué et al., 1984, pp. 374 i 431).

Tant cronològicament com estilística, configuren dos grans blocs, l'aparició dels quals s'insereix en sengles canvis en els tipus ceràmics del nord-est del Principat. Així, al mateix temps que comencem a trobar els grups A-1 i A-2, que abracen, *grosso modo*, els primers cinquanta anys de producció, s'observen variacions en les ceràmiques emporitanes, grises i oxidades (Aquilué et al., 1984, p. 370) i, també, desapareixen les decoracions de pintura blanca que durant més de dos segles s'utilitzaren a la zona gairebé de forma exclusiva (Martín, 1978; Maluquer et al., 1984, pp. 47-53, làms. 46-50) i que trobem encara al damunt d'un *kálathos* del grup A-1 (Conde, en premsa) (fig. 1, 2).

Vers el darrer quart del segle II a.C., i coincidint amb l'inici de la plena integració del món ibèric en els esquemes de vida romans (Nolla & Casas, 1984, p. 25), hi ha una forta remodelació de la producció amb l'aparició d'una colla

d'artesanes indígenes de característiques molt afins en les quals s'insereixen els *kálathoi* A-3 i A-4 que indiquen una creació conscient i sistematitzada i que, en molts aspectes, donen la impressió d'haver estat inspirades en les tradicions artesanals abandonades a principi del segle. Així, per exemple, s'inicia l'engalbat en blanc i en les produccions emporitanes es reprèn, amb algunes modificacions, la fabricació del bicònic de dues nanses, forma típica del segle III a.C. (Nolla, 1982, pp. 137-139).

La decoració que trobem al damunt de tots els *kálathoi* emporitans és essencialment geomètrica, amb motius senzills que corresponen al repertori corrent en el món ibèric català dels segles II-I a.C. Aquests motius coincideixen amb els utilitzats en el que sembla que fou el gran centre ceràmic de la Catalunya Nova: el forn de Fontscaldes, a Valls; d'altra banda, ja hem vist que també s'utilitzaven a Empúries els motius vegetals que són típics de la producció de Fontscaldes.

Per tant, sembla que, per damunt de les diferències en la ceràmica produïda en les dues regions assenyalades per algun autor (Nolla, 1977 a, p. 961), diferències certament

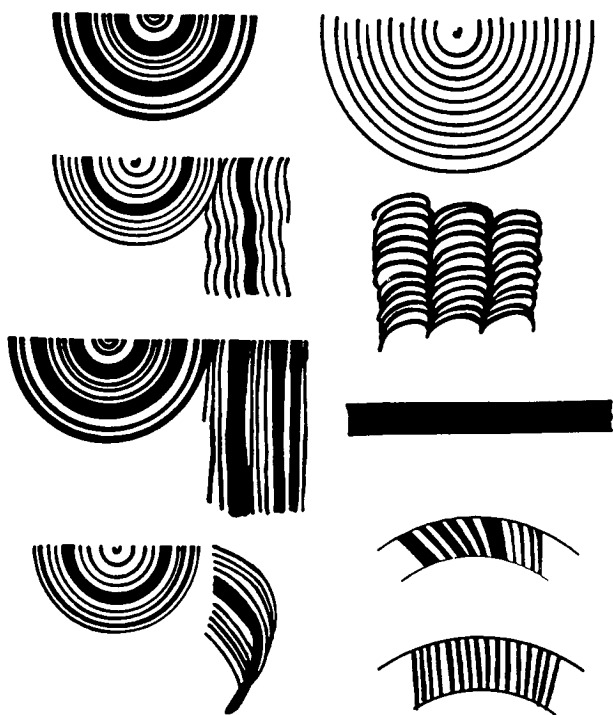

Fig. 31.- Motius decoratius del grup A-5.

molt clares en l'estructura dels vasos i, també, en la qualitat i composició de les terrisses, existeix una evident unitat decorativa que no trobem en les produccions més antigues, que ens indica relacions entre els dos centres a partir dels primers anys del segle II a.C. i que nosaltres atribuïm a un inici d'uniformització ocasionada per la incipient intervenció romana en les artesanies indígenes que, a la llarga, provocarà la seva desaparició en els primers segles de l'Imperi.

És, també, a partir dels primers anys del segle II a.C. que la ceràmica ibèrica comença a aparèixer de manera notable a la conca del Mediterrani occidental, no en grans quantitats però sí a un gran nombre de jaciments que abracen una extensió geogràfica important. Una bona part de les troballes aparegudes a fora de la península Ibèrica correspon als models de *kálathoi* d'Empúries i, també, a ceràmiques emporitanes, grises i, en menor quantitat, oxidades, materials que, com es pot veure al mapa de la figura 34, coincideixen en un bon nombre de jaciments; tot i que hi ha troballes extrapeninsulars de ceràmica emporitana des de la fi del segle IV a.C. (Bruni & Conde, 1991) és a partir de l'inici del segle II a.C. que comença a ser-hi abundant. A més la identificació, recentment, d'uns quants fragments corresponents a les produccions d'engalba blanca als estrats VI A 2-4 d'*Albintimilium*, datats en la primera meitat del segle I a.C., ens ha permès intuir la presència als jaciments mediterranis d'altres tipus ceràmics que fins ara no hi havien estat documentats, fet que caldrà comprovar en posteriors recerques.

La freqüència de les exportacions emporitanes s'explica fàcilment per la importància de l'activitat marítima

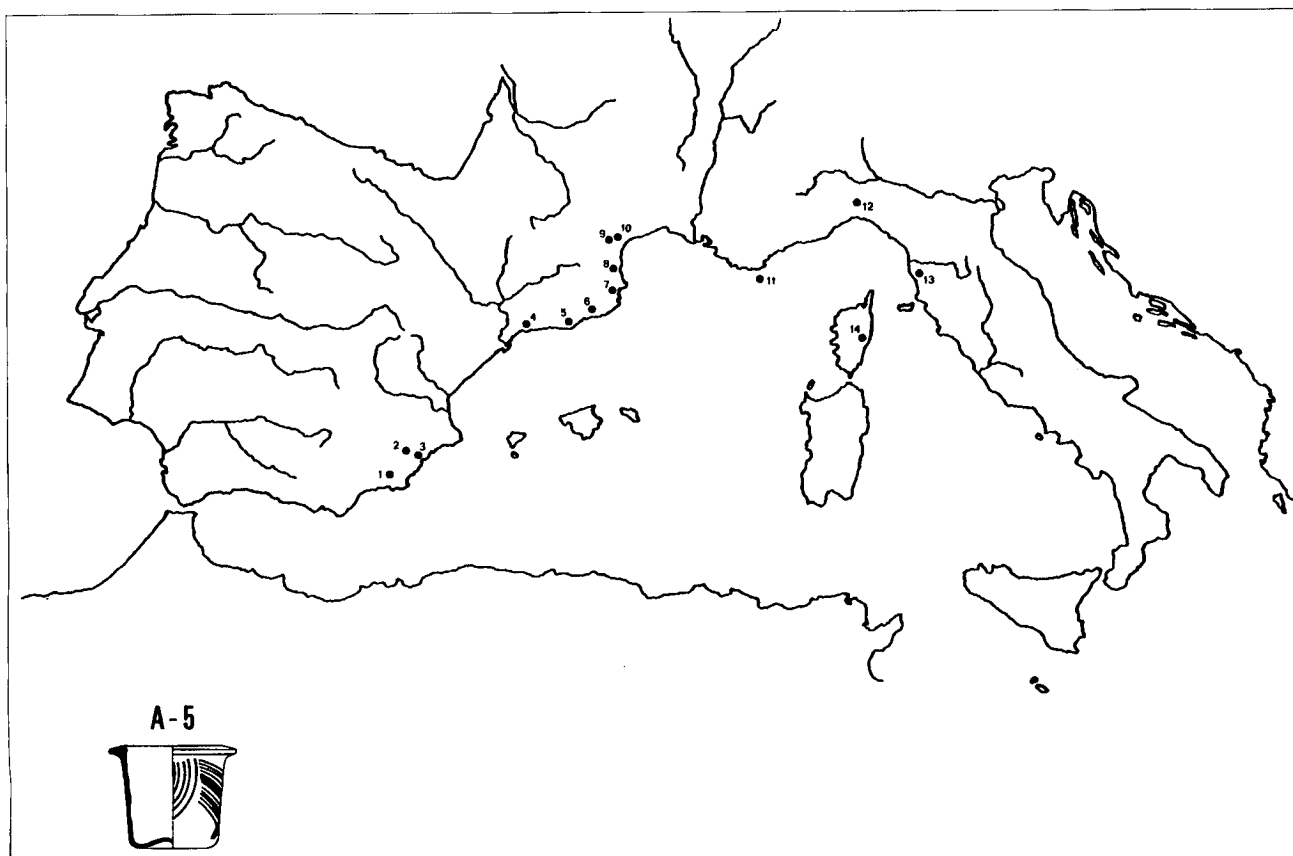

Fig. 32.- Distribució del grup A-5: 1) Cabecico del Tesoro (Verdolay, Múrcia); 2) L'Alcúdia (Elx, Alacant); 3) L'Albufereta (Alacant); 4) Tarragona; 5) Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet, Vallès Occidental); 6) La Torre dels Encantats (Arenys de Mar, Maresme); 7) Empúries (L'Escala, Alt Empordà); 8) Elna (Rosselló); 9) Montlaurés (Llenguadoc); 10) Ensérune (Llenguadoc); 11) Nau de Cavalière (Provença); 12) Libarna (Ligúria); 13) Castiglioncello (Toscana); 14) Alèria (Còrsega).

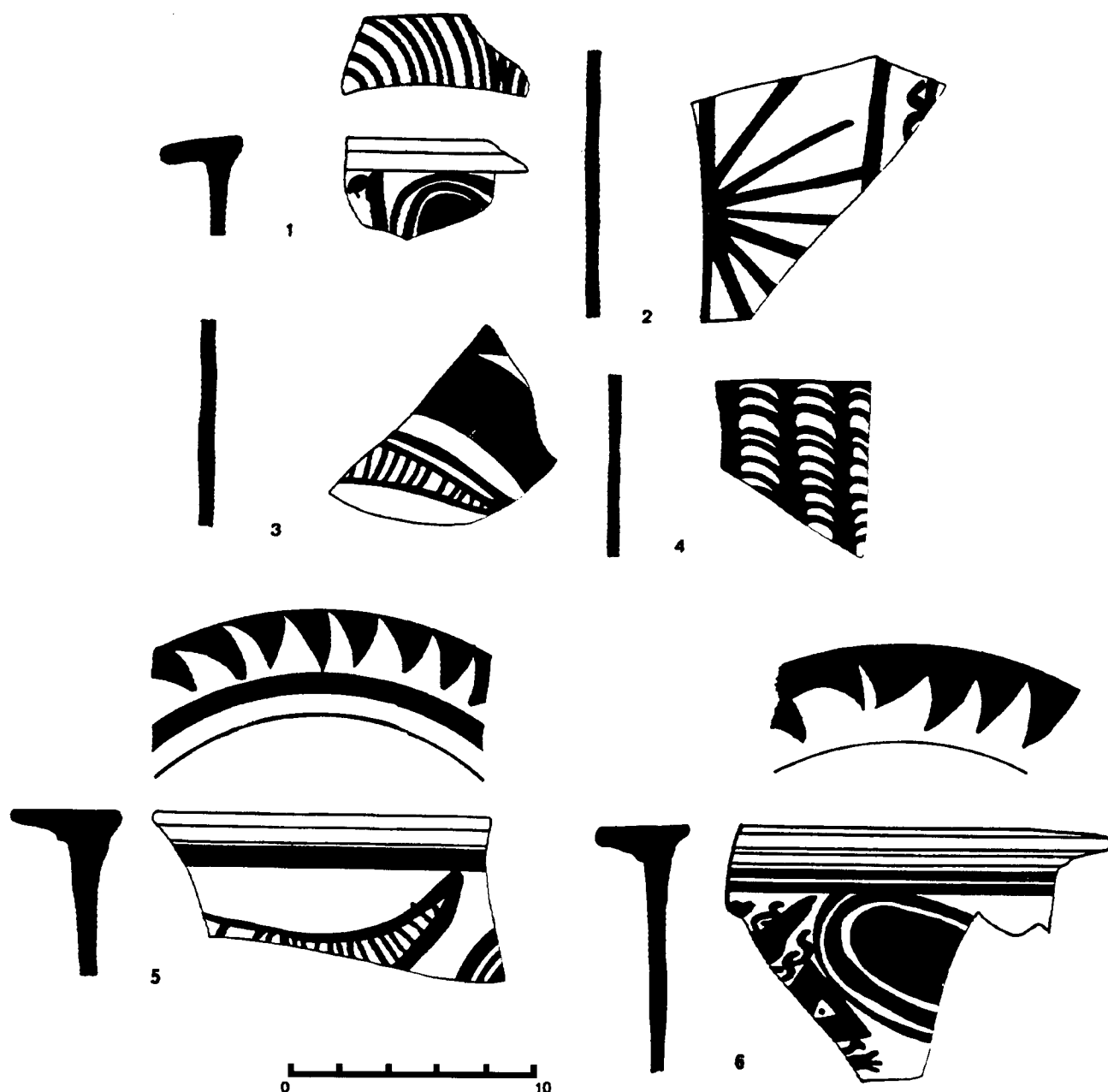

Fig. 33.- Kálathoi d'Empúries amb decoració tipus Fontcaldes: 1 a 4, Albintimilium (Istituto di Studi Liguri); 5, Narbona (Musée de Sigean); 6, Turó de la Bigorra (col.lecció Aznar).

d'Empúries, sobretot a partir de la davallada de Roses en el segle III a.C., importància que, segons ens mostra l'arqueologia, augmenta de forma considerable a partir dels primers anys del segle II a.C. (Marcet & Sanmartí, 1989, p. 116). La diversitat del material localitzat fa que no compartim la teoria que relaciona l'exportació dels kálathoi amb el seu hipotètic rol d'envasos d'algun producte comercial. Més aviat creiem que l'abundància amb què es troba està en relació amb l'abundància amb què es fabricava i que la seva difusió es pot explicar per un comerç artesà, potser a petita escala, nascut a partir de la circulació d'individus o grups d'ibèrics pel Mediterrani (Bruni & Conde, 1990) que, sens dubte, estimulà la presència romana a Empúries.

ANÀLISIS

Els resultats de les anàlisis s'inclouen en un programa realitzat en col.laboració amb el Dr. Alejandro Bermúdez. En el procés analític hi han intervingut Montserrat Baucells i Josep M. Socias, del Servei d'Espectroscòpia de la Universitat de Barcelona i Xavier Rius i Marisol Larrechi, del Departament de Química Analítica de la Facultat de Ciències Químiques de Tarragona (Universitat de Barcelona).

El dendograma de la figura 35 reflecteix els resultats del tractament estadístic realitzat a base d'aplicar el programa CLUSTAN 2, dins del procediment de reconeixement de models, tècnica d'anàlisi no supervisada. Inclou la totalitat

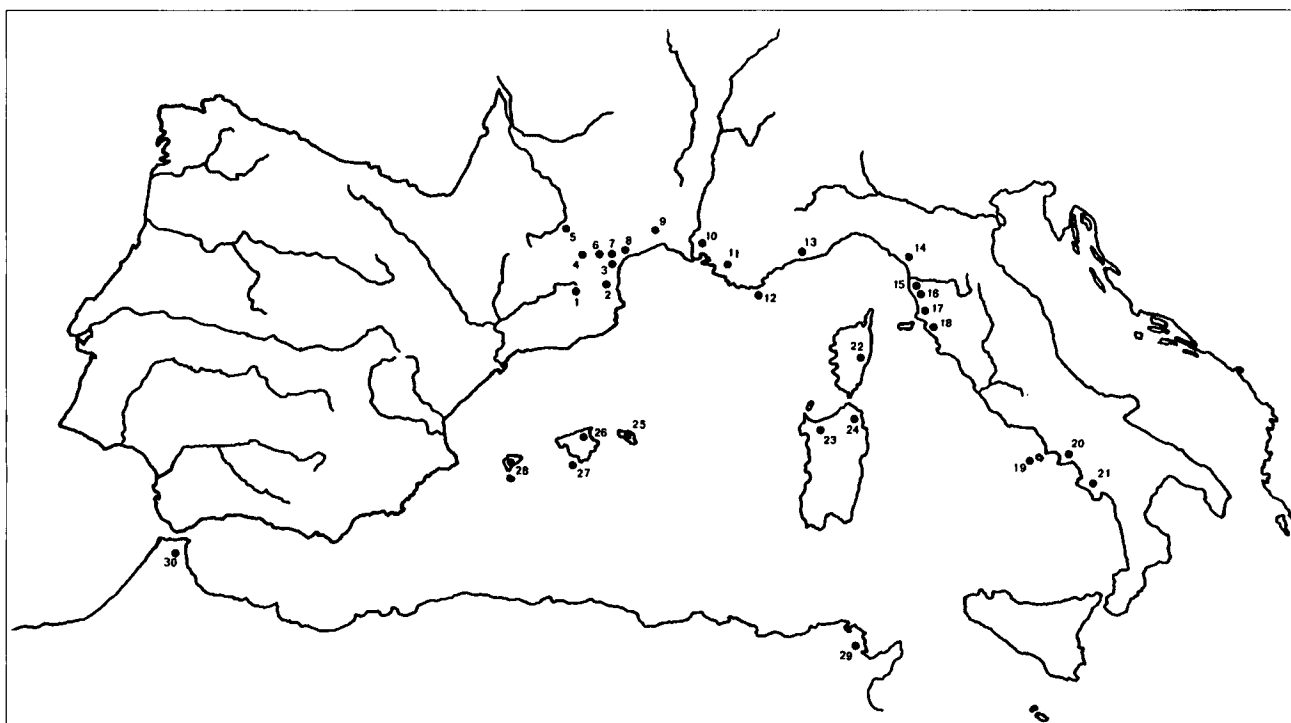
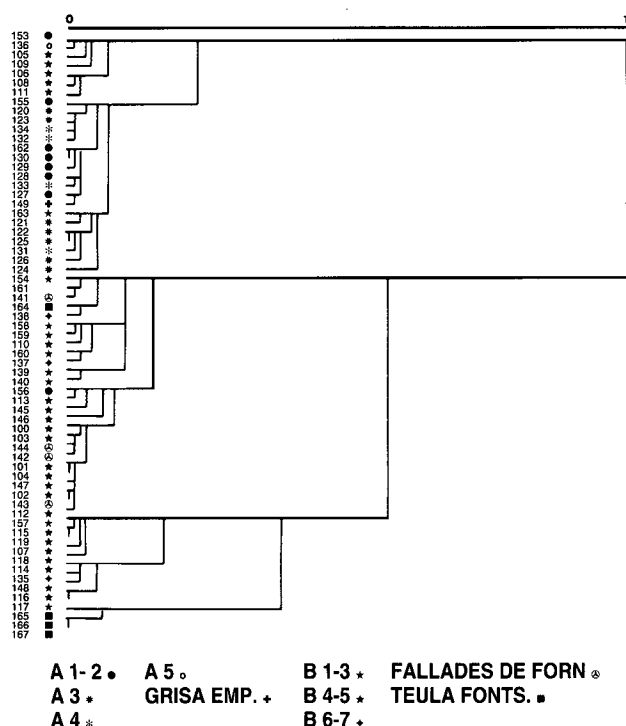

Fig. 34.- Jaciments extrapeninsulars amb coincidència de kálathoi d'Empúries i ceràmica emporitana reduïda i oxidada: 1) Sant Feliu (Llò, Cerdanya); 2) Ruscino (Rosselló); 3) Narbona (Llenguadoc); 4) Bram (Llenguadoc); 5) Saint Roch (Llenguadoc); 6) Cayla (Llenguadoc); 7) Montlaurès (Llenguadoc); 8) Ensérune (Llenguadoc); 9) Castels (Llenguadoc); 10) Saint-Blaise (Provença); 11) Baou de Saint Marcel (Provença); 12) Nau de Cavalière (Provença); 13) Albintimilium (Ligúria); 14) Luni (Ligúria); 15) Castiglione (Toscana); 16) Belora (Toscana); 17) Populonia (Toscana); 18) Talamonaccio (Toscana); 19) Íschia; 20) Pompeia (Campània); 21) Vèlia (Campània); 22) Alèria (Còrsega); 23) Perfugas (Sardenya); 24) Olbia (Sardenya); 25) Illa de Menorca; 26) Pollentia (Mallorca); 27) Nau de Na Guardis (Mallorca); 28) Puig des Molins (Eivissa); 29) Byrsa (Tunísia); 30) Tamuda (Marroc).

de mostres analitzades, la numeració de les quals, situada a l'esquerra del gràfic, va seguida d'un codi que permet relacionar cada mostra amb els diferents grups de kálathoi que hem definit a l'àmbit català.

S'hi diferencien tres blocs bàsics d'argiles, el primer dels quals (mostres 153 a 154) conté, com es pot apreciar, la quasi totalitat de les mostres corresponents als kálathoi emporitans així com un fragment de les produccions d'emporitana grisa del segle II a.C. i cinc amb decoració de Fontscaldes, seleccionats entre els que presenten les típiques terrisses d'Empúries ⁽⁶⁾.

Aquest bloc uniforme d'argiles ens permet insistir en l'existència d'un o més tallers ceràmics importants al nord-est de Catalunya que durant tot el segle II i part del segle I a.C., s'abastiren a les mateixes argileres i fabricaren vasos que presenten unes pastes fàcilment identificables per la seva homogeneïtat i alta qualitat; també sembla clara, a partir d'aquestes dades, la utilització de decoracions tipus Fontscaldes als tallers de la Catalunya Vella.

⁽⁶⁾ Les mostres analitzades que corresponen a materials amb les característiques dels que es presenten en aquest treball són de procedències diverses, però en una bona part es varen seleccionar entre el fons de l'antic magatzem Gandia del Museu Monogràfic d'Empúries. Agraïm al seu director, Dr. E. Sanmartí, la seva col.laboració.

Fig. 35.- Dendrograma jerarquitzat a partir de les dades aportades per les anàlisis químico-quantitatives realitzades per fluorescència de raigs X.

BIBLIOGRAFIA

- ACQUARO E. (1989) Tharros, XV-XVI. Le campagne del 1988-89, *Studi Etruschi*, XVII, 2, Roma, pp.249-258.
- AQUILUÉ J., MAR R., NOLLA J. M., RUIZ DE ARBULO, J. & SANMARTÍ E. (1984) *El forum romà d'Empúries*. (Excavacions de 1982). Una aproximació arqueològica al procés històric de la romanització al nord-est de la Península Ibèrica, Monografies Emporitanes, VI, Barcelona.
- ARANEGUI C. (1985) Las jarritas grises de tipo ampuritano, *Ceràmiques gregues i hel·lenístiques a la Península Ibèrica*, Monografies Emporitanes, VII, Barcelona, pp. 101-113.
- ARRIBAS A., TARRADELL M. & WOODS D. E. (1973) *Pollentia: Excavaciones en Sa Portella, Alcudia (Mallorca)*, Excavaciones Arqueológicas en España, 75, Madrid.
- BENCIVENGA C. (1984) La ceramica iberica da Velia. Contributo allo studio della diffusione della ceramica iberica in Italia, *Madridier Mitteilungen*, 25, Madrid, pp. 20-33.
- BRUNIS. & CONDE M. J. (1991) Presencia ibérica en Etruria y el mundo itálico a través de los hallazgos cerámicos de los siglos III-I a.C., *La presencia de material etrusco en el ámbito de la colonización arcaica de la Península Ibérica*, Barcelona, pp. 543-576.
- CASAS J. (1980) L'estació romana del Camp del Bosquet, Camallera (Alt Empordà). II. Les àmfores, *Revista de Girona*, 93, Girona, pp. 275-281.
- CASTANYER P., ROURE A. & TREMOLEDA J. (1987) Les sitges de Cervià de Ter en el context de la romanització, *Jornades Internacionals d'arqueologia romana*, Granollers, pp. 187-194.
- CASTILLO A. del (1943); La cerámica ibérica de Ampurias. Cerámica del sudes-te, *Archivo Español de Arqueología*, XVI, Madrid, pp. 1-48 i 12 làms.
- CHARLIN G., GASSEND J. M. & LEQUEMENT R. (1979). L'épave antique de la baie de Cavalière (Le Lavandou, Var), *Archaeonautica*, 2, París, pp. 9-93.
- CONDE M. J. (1990) *La producció ceràmica en el món ibèric: el kálathos, anàlisi i classificació*, Tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona.
- CONDE M. J. (en premsa) Un kálathos amb pintura blanca al Museu Arqueològic de Barcelona, *Homenatge al professor Miquel Tarradell i Mateu*, Barcelona.
- CUADRADO E. (1987) *La necrópolis ibèrica de El Cigarralejo. Mula (Murcia)*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid
- FERRON J. & PINARD M. (1960-1961) Les fouilles de Byrsa, *Cahiers de Byrsa*, IX, París, pp. 77-170 i XCV làms.
- GROSSO G. (1955) La ceramica iberica di Vada Sabatia, *Rivista di Studi Liguri*, XXI, 2, Bordighera, pp. 271-278.
- GUÉRIN P. (1986) Le problème de la diffusion des céramiques peintes dans le sud de la Gaule au II et au I siècles avant JC. L'exemple de Ruscino, *Revue Archéologique de Narbonnaise*, 19, pp. 31-55.
- GUERRERO V. M. (1984) *Asentamiento púnico de Na Guardis*, Excavaciones Arqueológicas en España, 133, Madrid.
- GUICHARD CH. & RAYSSIGUIER G. (1988) Le dernière période d'occupation de l'oppidum des Baou de Saint-Marcel à Marseille, *Documents d'Archéologie Méridionale*, 11, Nîmes, pp. 71-96.
- JEHASSE J. L. (1973) *La nécropole preromaine d'Aléria*, XXV Supplément à Gallia, París.
- LAFUENTE A. (1989) *La estructura fornàcea de la Coma y la producción de cerámica ibérica en Fontscaldes (Valls, Alt Camp)*, Tesi de llicenciatura inèdita, Estudi General de Lleida.
- LAMBOGLIA N. (1954) La ceramica iberica negli strati di Albintimilium e nel territorio ligure e tirrenico, *Rivista di Studi Liguri*, XX, 2, Bordighera, pp. 84-125.
- LAMBOGLIA N. (1955) Sulla cronologia delle anfore romane di età repubblicana (II-I secolo a. C.), *Rivista di Studi Liguri*, XXI, 3-4, Bordighera, pp. 241-270.
- LANCEL S. (1982) *Byrsa*, II, Roma.
- LOPEZ A. (1979-1980) Cronología de un tipo de cubilete de paredes finas en Ampurias, *Ampurias*, 41-42, pp. 453-462.
- MALUQUER DE MOTES J., PICAZO M. & MARTÍN M. A. (1984) *Corpus Vasorum Antiquorum, Espagne, Musée Monographique d'Ullastret*, Barcelona.
- MARCTÉ R. & SANMARTÍ E. (1989) *Empúries*, Barcelona.
- MARTÍN M. A. (1978) La ceràmica decorada amb pintura blanca de les comarques costaneres del NE de Catalunya, *Cypsela*, II, Girona, pp. 145-160.
- MAYET F. (1975) *La céramique à parois fines dans la Péninsule Ibérique*, París.
- MONTANYA R. (1977-1978) Ceràmica ibèrica del Sudeste en Badalona (Barcelona), *Pyrenae*, 13-14, Barcelona, pp. 143-152.
- MONTANYA R. & PUIG M. R. (1979) La ceràmica ibèrica pintada tardia y sus perduraciones, *Rivista di Studi Liguri*, XLV, 1-4, Bordighera, pp. 221-230.
- MOREL J. P. (1967) Céramiques d'Hippone, *Bulletin d'Archéologie Algérienne*, I, París, pp. 107-137.
- NIETO G. (1947) La necrópolis hispánica del Cabecico del Tesoro, Verdolay (Murcia), *III Congreso Arqueológico del Sudeste Español*, Murcia, pp. 176-183.
- NOLLA J. M. (1977 a) *La ciudad romana de Gerunda*, Tesi doctoral inèdita, Universitat Autònoma de Barcelona.
- NOLLA J. M. (1977 b) Una producció característica: les àmfores DB, *Cypsela*, II, Girona, pp. 201-232.
- NOLLA J. M. (1980) Noves excavacions a la vil·la romana de Vilauba (Camós), *Revista de Girona*, 90, Girona, pp. 17-24.
- NOLLA J. M. (1981) La ceràmica d'engalba blanca. Una nova aportació a l'estudi del període baix-republicà (segles II i I a.C.) al nord-est del Principat, *Estudi General*, 1, Girona, pp. 51-62.
- NOLLA J. M. (1982) Les decoracions de les ceràmiques emporitanes, *Cypsela*, IV, Girona, pp. 133-155.
- NOLLA J. M. (1982-1983) Algunes notes entorn de la vil·la del pla de l'Horta a Sarrià de Dalt (Girona), *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXVI, Girona, pp. 111-130.
- NOLLA J. M. (1985) Les ceràmiques indígenes fines del nord-est de Catalunya. Una nova forma de la ceràmica d'engalba blanca, *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles. Homenatge al Dr. J.M. Corominas*, Banyoles, pp. 189-195.
- NOLLA J. M. & CASAS J. (1984) *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al nord-est de Catalunya*, Girona.
- NOLLA J. M., ESTEVA LL. & AICART F. (1989) El poblat ibèric dels Guixols (segles IV a.C.-I d.C.), *Estudis del Baix Empordà*, 8, Sant Feliu de Guixols, pp. 45-116.
- PASSELAC M. (1972) *Une agglomération de la voie d'Aquitaine, le vicus Eburomagus, Universitat de Tolosa del Llenguadoc*.
- PY M. (1978) L'oppidum des Castels à Nages (Gard) (fouilles 1958-1974), XXXV supplément à Gallia, París.
- RIBERA A. (1983) *L'Arqueologia romana en la ciutat de València*, València.
- RODRÍGUEZ A. (1986) La ceràmica emporitana d'Ullastret, *Tesi de llicenciatura inèdita*, Universitat Autònoma de Barcelona.
- RODRÍGUEZ A., ALCALDE G. & GENÍS M. T. (1984) El material arqueològic del poblat ibèric de la Palomera (serra de Finestres, la Garrotxa), *Revista de Girona*, 106, Girona, pp. 29-38.
- SANMARTÍ E. (1978) *La ceràmica campaniense de Emporion y Rhode*, Monografias Ampuritanas, IV, Barcelona.
- SANMARTÍ E. & NOLLA J. M. (1986) La datation de la partie centrale du rempart méridional d'Emporion (L'Escala, Alt Empordà, Catalogne), *Documents d'archéologie Méridionale*, 9, Nîmes, pp. 81-110.
- SANMARTÍ E., NOLLA J. M. & AQUILUÉ (1983-1984) Les excavacions a l'àrea del pàrquing al sud de la Neàpolis d'Empúries (Informe preliminar), *Empúries*, 45-46, Barcelona, pp. 110-153.
- SOLIER Y. & GIRY J. (1973) Les recherches archéologiques à Montlaures: état des questions, *Narbonne: archéologie et histoire*, Montpellier, pp. 77-111.